

ERMENİ KİMLİĞİNDEN ERMENİ SORUNUNA GEÇİŞ SÜRECİNDE ROL OYNAYAN İÇSEL ve DIŞSAL FAKTÖRLER*

Veysel AYHAN**

Özet

Ermeni kimliğinin oluşumunda rol oynayan içsel ve dışsal faktörleri göz önünde bulundurarak Türk-Ermeni ilişkilerinin zeminini tarihi, kültürel ve politik olarak irdelemek Türk-Ermeni ilişkilerinin anlaşılmasında ve geleceğe yeni bir projeksiyon tutmada oldukça önemlidir. Nitekim, tarihsel süreç içerisinde Ermenilerin siyasal, dinsel ve kültürel olarak varlıklarını sürdürmesinde ilk dönem İran ve Bizans'ın sonraları Çarlık Rusya'sı ve İngiltere'nin aksine hem Selçuklular hem de Osmanlı İmparatorluğu idaresi altında dini, kültürel ve ticari faaliyetlerini sürdürmelerine müsaade edilmiş olması oldukça önemli bir rol oynamıştır. Ancak, 1800'lerin ikinci yarısından itibaren Türk-Ermeni ilişkilerinde yaşanan iyi münasebetlerin yerini çatışmalı bir sürece bıraktığı da bilinmektedir. Şüphesiz bu sürecin ortaya çıkmasında uluslararası ve bölgesel dinamiklerin bir etkisi olmuş olmakla birlikte, Osmanlı idaresi altında uzunca bir dönem birlikte yaşayan toplulukların hem içsel hem de dışsal faktörlerin etkisiyle ayrılıkçı bir program yürütmeye kalkışmaları da önemli bir rol oynamıştır.

Bu bağlamda çalışmanın birinci kısmını oluşturan Ermeni kimliğinin inşa edilmesi sürecinin incelenmesinde, Ermenilerin bazı ulusal diyebileceğimiz karakteristik politika refleksleri ve bu reflekslerin onların politikalarına nasıl yansıdığı sorusuna cevap aranmaktadır. Ermeni kimliğinden Ermeni sorununa geçiş sürecinde ise Osmanlı Ermeni azınlığının nasıl uluslararası bir sorunun tarafı haline geldiği sorusuna cevap aranmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Ermeni Kilisesi, Osmanlı İmparatorluğu, Ulusal Kimlik, Türk-Ermeni İlişkileri.

* Bu makale ASAM Ermeni Araştırmaları Enstitüsü tarafından düzenlenen 2004 Türkiye Ermeni Araştırmaları Makale Yarışması'nda Mansiyon Ödülü kazanmıştır.

** Dr. ; Uludağ Üniversitesi, İ.İ.B.F., Uluslararası İlişkiler Bölümü.

Abstract

Internal And External Factors Affecting Transition Process From Armenian Identity To Armenian Question

Examining historical, cultural and political aspects of Turkish-Armenian relations with regard to internal and external factors playing an important role in the formation of Armenian identity is very essential to understand Turkish-Armenian relations. Unlike Iran, Byzantium, Russia and England the toleration given by Seljuks and Ottomans on the religious, cultural and economic activities of Armenians was a considerable factor in the ongoing political, religious and cultural existence of Armenians. However, after the mid 1800's it's known that Turkish-Armenian relations started to worsen. In addition to fact that international and regional dynamics had a role in this process the communities living long period under Ottoman rule attempted to initiate separatist activities through effective means of internal and external factors.

Keywords: *Armenian Church, Ottoman Empire, Armenian Question, National Identity, Turkish-Armenian Relations*

KİMLİK OLUŞTURMA SÜRECİNDE KADİM TARİH MİTOLOJİSİ: ERMENİ TARİHİ ÖRNEĞİ

Her topluluk gibi Ermenilerde kadim bir tarih üzerine varlığını inşa etme çabası içerisinde. Ancak, diğer uluslarındaki gibi Ermeni tarihi ya da Ermeni kavramının bizatihi kendisi de ontolojik* olarak incelemek oldukça farklı tartışmaları da beraberinde getirmektedir. Şüphesiz bu konudaki en büyük tartışma Ermeni kavramının ortaya çıkışı ile ilgili yürütülenidir. Tartışmaya, Ermeni (Armenia-Armenian) kelimesinin bir etnik tanımlama olmayıp, üzerinde yaşanan coğrafyanın özelliklerini ortaya koyan ve bu özelliklerden hareketle bir topluluğa gönderme yapıldığı tezi ile başlanabilir. Bu teze göre, Ermenistan kavramı tarihte yüksek bölge, plato, dağlık alan anlamında kullanıla gelmiştir. Bu bağlamda coğrafik olarak Fırat nehrinden Azerbaycan'a kadar uzanan bir bölgeyi kapsayan Ermenistan (coğrafik bir ad olarak) toprakları, zamanla kendi üzerinde yaşayan topluluklar ile özdeşleşmiştir. Diğer bir deyişle zamanla bu topraklar üzerinde yaşayan topluluklar, bölgenin ismiyle anılmaya başlanmıştır. Zira, özellikle milattan önceki dönemlerde yaşamış toplulukları modern anlamda etnik kimliklere

* Burada kısa bir açıklama yapmak gerekir. Varlığın kendisine ve varlığın temel özelliklerini konu alan ve kısaca varlığın bilimi anlamına gelen ontoloji, bir kavramın ortaya çıkışını ve kaynağının araştırılmasıyla ilgidir. Dolayısıyla Ermeni kavramının ortaya çıkışı ve tarihi süreç içerisinde neyi ifade etmek için kullanıldığının araştırılması önemlidir.

ayırarak incelemek oldukça güçtür. Dolayısıyla, bu teze göre Ermeni kelimesi zamanla Ermenistan olarak adlandırılan topraklar üzerinde yaşayan toplulukların tümünü kapsayan bir kavram olarak ortaya çıkmış olabilir.

Ermeni (Armenian-Armenia) kelimesine ilk önce Darius yazıtlarında (Behistun-Bisutun yazıtlar MÖ 515) daha sonrada Herodot'un kitabında (The Histories) rastlandığını belirtmek gerekir.¹ Ancak, gerek Darius yazıtlarında, gerekse de Herodot tarafından kullanılan Ermeni kelimesi, aynı zamanda "Ermenistanlı" manasında da anlaşılabilir.² Behistun yazıtlarında Büyük Pers Kral Darius'un MÖ 522-521 arasında Ermeni topluluğunun yaşadığı bölgeleri ele geçirdiği belirtilmektedir. Ancak, yazıtlarda Darius "Ben Babil'de kaldığım günlerde bana karşı ayaklanan topraklar" ifadesini kullanmaktadır.³ Yazıtlarda özellikle bir etnik gruptan ziyade topraklar üzerinde durulmuş olması yukarıda ki tezin desteklenmesinde önemli bir argüman sunmaktadır. Ancak, bu noktada da Kral Darius'un bana karşı ayaklanan topraklar ile, o topraklarda yaşayan grupları ima ettiği ileri sürülebilir. Zira, o tarihlerde etnik bir yaklaşımın olmadığı bilinmektedir. Ancak şurası açıktır ki Pers işgali öncesi bağımsız bir Ermeni idari yapısından da bahsedilemez.⁴ Bölge Med İmparatorluğu'nun bir parçası olarak görülmekteydi.

Ancak, günümüzde Karadenizli kelimesinin de esasında Karadeniz bölgesinde yaşayan bir çok topluluğu nitelendirdiği dikkate alındığında, Ermenistanlı kelimesinin de bu bölgede yaşayan bir çok topluluğu nitelendiren bir özellikte kullanıldığı ileri sürülebilir. Bu bağlamda Filistin ve Filistinli kavramına da dikkat çekmek gerekirse, Filistin adı MÖ' ki dönemler bölgede yaşamış olan bir topluluğun adına bağlanır. İbraniler bu halka "Pelishtin" ve bölgelerine de "Pelesheth" diyorlardı. Bu bağlamda Pelesheth veya Plesheth, Plishtin ülkesi ya da Filistin'lerin ülkesi manasına gelmekteydi. Filistin'lerin ise MÖ 12. yüzyılda Girit veya güney Anadolu kıyılarından bugünkü Filistin topraklarına göç ettiği iddia edilmektedir.⁵ Oysaki günümüzde Filistin ve Filistin toprakları bölgede yaşayan Araplarla

¹ Herodot'un eseri için bkz., Herodotus, **The History of Herodotus**, Trans. George Rawlinson, <http://classics.mit.edu/Herodotus/history.html>, (11.08.2003); Darius yazıtları için bkz., L. W. King-R. C. Thompson, **The Behistun Inscription**, (<http://www.tacentral.com/echmiadzin/behistun.htm>, (19.06.2003).

² Kamuran Gürün, **Ermeni Dosyası**, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay., 1985, s. 16.

³ Arno Poebel, "Chronology of Darius' First Year of Reign", **The American Journal of Semitic Languages and Literatures**, Vol:55, No:2 (Apr., 1938), s. 152.

⁴ Poebel çalışmasında Ermenilerin Med İmparatorluğuna bağlı olduğunu belirtmekte, ayrıca Ermenilerin yaşadığı bölgelere düzenlenene seferde Pers askerlerinin başında Ermenistanlı Dadarsin adlı bir komutanın bulunduğunu belirtmektedir. Bkz., Poebel, op. cit., ss., 144, 155.

⁵ Fahir Armaoğlu, **Filistin Meselesi ve Arap-İsrail Savaşları**, Ankara: İş Bankası Kültür Yay., 1994, s. 3.

özdeşleşmiş bulunmaktadır. Diğer bir deyişle Filistin toprakları üzerinde yaşayan Araplar, bir süre sonra yaşadıkları topraklarla özdeşleşmiş ve Filistinliler olarak öne çıkmaya başlamışlardır. Yukarıda kısaca belirttiğimiz gibi, Ermenistan bir coğrafik tanımlama olarak dikkate alındığında, doğal olarak Ermeni kelimesi de, bu bölgede yaşayan toplulukların tümünü birden niteliyor olabilir ya da zamanla bölgedeki bazı grupların bu kavramla özdeşleştirilmesi söz konusu olmuş olabilir.

Xenophon'un "On Binlerin Dönüşü (Anabasis of the Ten Thousand)" adlı kitabında da Ermeni kelimesi geçmekte ve Xenophon, Ermeni kelimesini Fırat ile Dicle nehirlerinin üst kısımlarında yaşayan topluluk için kullanırken, bu topluluğun Sasaniler ile olan kültürel ve yönetsel bağlarını vurgulamaktadır.⁶ Tersinden bir yorumla Xenophon, bölgedeki topluluklar arasında kültürel anlamda kesin ayrımların olmadığını ve tüm kültürlerin birbirine karıştığını gözlemlemiştir.

Günümüzde Ermeni toplumunun tarihiyle ilgili olarak ise farklı rivayetler bulunmaktadır. Bunlardan birisi, Ermenilerin kendilerini Hz. Nuh'un oğullarından Hayk'ın torunları olarak tanımlarken, yaşadıkları bölgelere de "Hayastan-Haiastan" demeleridir.⁷ Esasında günümüzde Ermenistan Cumhuriyetinde yaşayan Ermenileri kendilerine Hayk (Haik) ve yaşadıkları bölgeye de Hayastan (Hai-istan) demektedir. Ermeni tarihçilere göre, Hai-Haik adında efsanevi bir önderin öncülüğünde bir grup Armen topluluğu Rusya Stepleri ve aşağı Tuna ovalarından ilk önce Frigya'ya yerleşmiş; burada kısa bir süre kaldıktan sonra, Haik önderliğindeki Armenler göç dalgasının ters istikametinde ilerlemeye devam ederek, Fırat platosu üzerinden Ararat'ın (Ağrı Dağı) eteklerine yerleşmişlerdir.⁸ Ancak, bu noktada da tartışma İranlılar ve daha sonra Arapların Haik yerine Ermeni kelimesini kullanılmaları; ancak, bu kavramın Haik ile yakınlığının hala bir paradoks olarak durmasından çıkmaktadır.⁹ Dolayısıyla, Ermenistan coğrafik bölgesinin belirsizliği gibi, Hayk toplumunun da kimliği, bölgeye ne zaman geldiği ve Ermeni kelimesi ile ilişkisi aydınlatılmış değildir. Öte yandan bazı Ermeni tarihçileri Hz. Nuh'un gemisinin Ağrı Dağının (Ararat) zirvesinde durduktan sonra, onun oğullarından Haik'ın bu bölgeye yerleştiğini öne sürerken, bir diğer rivayete göre ise Rusya stepleri ve aşağı Tuna

⁶ Gürün, op. cit., s. 16.; MÖ'lü 400 yıllarda yaşayan Yunanlı Xenophon eserinde dönemin ilişkilerini incelemektedir, bkz., Ancient History Sourcebook, **Xenophon: Anabasis, or March Up Country**, <http://www.fordham.edu/halsall/ancient/xenophon-anabasis.html> (04.07.2003).

⁷ Mesut H. Çaşın, "Ermenistan Silahlı Kuvvetleri", **Avrasya Dosyası**, Cilt:2, Sayı:4, (Son., 1995), s. 48.

⁸ Yves Ternon, **Ermeni Tabusu**, İstanbul: Belge Yay., 1993, s. 21.

⁹ Bu konuda bkz., Erdal İtler, "Ermenistan' Adı, Ermenilerin Menşei ve Bazı Ermeni İddiaları Üzerine", **Ermeni Araştırmaları**, Sayı: 6 (Yaz-2002), ss. 24-25.

ovalarından Haik adlı bir kralın önderliğinde bir grubun Ağrı dağına eteklerine göç ettiğini ve zamanla burada çoğaldığını ileri sürmektedir.¹⁰

Ermeni tarihiyle ilgili olarak Ermeni tarihçilerinin de rağbet ettiği bir diğer görüş ise, Ermenileri Urartu bölgesini işgal eden bir Trak-Frig soyuna dayandıran görüştür. Nitekim bu teze göre, İlyalıların baskısıyla MÖ 6. yüzyılda Doğu'ya doğru göç eden Ermeniler, Medlerin baskısıyla görece zayıflayan Urartu bölgesine yerleşmişler; kısa bir süre sonra da bu medeniyet üzerine kendi kimliklerini inşa etmişlerdir. Bu bilgiler ışığında Urartu medeniyetinin zayıfladığı bir dönemde bölgeye gelen Ermenilerin Urartu'larla ve bölgedeki diğer topluluklarla içiçe yaşadığı sanılmaktadır. Diğer bir deyişle Ermenistan; Urartuların, Asuri-Kaldenilerin ve Armenlerin birbiriyle kaynaşmasının ürünü olmuş olabilir.¹¹

Sonuç olarak günümüzde Ermeni tarihiyle ilgili olarak kesin bir bilgi sunmak oldukça güçtür. Bölgeye geliş tarihleri hakkında kesin bir bilgi vermek de oldukça zordur. Ancak şurası kesindir ki, MÖ 5. yüzyılda Ermenistan ve Ermenilerin varlığı Darius ve Herodot tarafından ortaya konulmuş; buna karşın, Hayk'ın Ermeni topluluğuyla olan ilgisi hala daha aydınlığa kavuşmuş değildir.

ERMENİ KİLİSESİ: POLİTİK BİR DÖNÜŞÜM MÜ?

Ermeni tarihi gibi Ermeni Kilisesi de Ermeni toplumu için çok önemlidir. Nitekim Ermeni tarihi Ermenilerin Kafkasya ve Anadolu ile bağlarını ortaya koymasından sürekli gündeme taşınırken, Ermeni Kilisesi de Ermeni toplumunun dinsel ve kültürel dönüşümü ve Batı medeniyetleri ile ilişkilendirilmesi açısından önemsenmektedir. Zira Ermeni Kilisesinin, Ermeni topluluğunun kültürel varlığını sürdürmesinde de önemli kuruluşlardan biri olduğu bilinmektedir. Ermeni tarihçi Ternon'a göre Ermeni Kilisesi ilk inşasından itibaren günümüze dek Ermenilerin yaşayan ruhu olmuştur. Bu ruh, kültürel, dinsel ve politik olarak Ermeni toplumuna öncülük eden bir yapı anlamında anlaşılmalıdır. Kilise, aynı zamanda Ermeni topluluğunun doğudan ve batıdan gelen baskılar karşısında varlığını sürdürmesine de yardımcı olmuştur. Nitekim, Ermenilerin Hıristiyanlığı bir din olarak kabul edişleri dolayısıyla Agos Gazetesi tarafından yayınlanan "Surp Krikor Lusavoriç" adlı kitaptan aktarıldığı üzere Kral III Triade'nin İran tehdidine ve tehlikesine karşı Hıristiyanlığı benimsediği şu şekilde ifade edilmiştir: "aynı zamanda, yalnız Hıristiyanlık sayesinde vatanımı İran

¹⁰ Leon Dominian, "The Peoples of Northern and Central Asiatic Turkey", **Bulletin of the American Geographical Society**, Vol: 47, No:11 (1915) s. 851; Günümüzde Ermeniler devletlerinin adını Hayastani Hanrapetut'yun olarak kullanılmaktadır, bkz., <http://www.cia.gov/cia/publications/factbook/geos/am.html>, (01.12.2004)

¹¹ Gürün, op. cit., ss. 23-25.

tehdidine ve tehlikesine karşı korumak mümkündü. Yabancı dinlere karşı Ermenistan'ı kurmak için en güçlü ve etkin engelin Hıristiyanlık olacağına (III. Triade) inanıyordu".¹² Bu konuya ayrıntılı değinmeden önce Ermeni Kilisesinin doğuşuna bakmakta yarar vardır.

Sasanilerin İran'da (Pers topraklarında) yönetimi ele geçirmelerinden¹³ kısa bir süre sonra, Prens III. Tridate'nin bazı Ermeni prenslerin desteğiyle, Ermenistan topraklarında kendi otoritesini inşa etmesi, Ermenistan tarihinde bir dönüm noktasıdır. O tarihe kadar Ermenilerin, esasen tanrıları Grek, Roma ve Pers mitolojisinden devşirilmiş çok tanrılı bir inanışları vardır. Ancak, bunların yanında Ermenilerin büyük bir kısmı bölgede yaşayan Ari kavimlerin ortaklaşa sahip çıktığı ve Zerdüştlük olarak bilinen bir inanışa sahiplerdi. Zerdüştlük ise, Sasanilerin İran'da iktidara gelmelerini takiben devletin resmi dini haline gelmiştir. Zira, bu dönemde tapınaklarında büyük ateşgahlar yakan Ermenilerin ateşe büyük bir saygı göstermeleri, Ermeniler ile İranlıları dinsel ve kültürel açıdan birbirlerini ciddi şekilde etkilediğini göstermektedir.¹⁴ Zerdüş inancı tarafından kutsal olarak kabul edilen ateş, insanların günahlarından arınması, temizlenmesi olarak görüldüğü gibi aynı zamanda Zerdüş dininin tanrısı Ahura Mazda'nın ruhu olarak da görülmektedir. Nitekim bir dönemler Ermeni Krallığının başkenti durumundaki Ani'de (Kars'a 42 km. uzaklıktaki Ocaklı Köyü sınırları içinde yer almaktadır) Nikoli Marr'ın 1909 yılı kazısı sırasında gün ışığına çıkartılmış bir ateşgah bulunmuştur. Bulunan bu yapı, Ani'den günümüze ulaşan ve Ermenilerin Zerdüştlükle bağlarını gösteren en eski

¹² <http://www.agos.com.tr/tr/arshiv/lusavoric/lusavoric.htm> (03.12.2004)

¹³ Sasaniler; İran'a hakim olan Part iktidarını (MÖ: 220-MS: 224) yıkarak kurulmuştur. Devletin kurucusu Sasan'ın oğlu Babet'tir. Sasaniler, zamanla güçlendikten sonra Suriye ve Yemen'e kadar yayıldılar; Göktürklerle anlaşarak Akhunları aralarında paylaştılar; Hint ticaret yolunu denetimleri altına aldılar. Fakat zamanla Göktürklerle araları bozulduktan sonra doğuda Göktürklerle, Batıda Bizans'la savaşmak zorunda kalmışlardır. Bu durum Sasanilerin zayıflamasına neden olmuştur. Sasaniler, 642 yılında Hz. Ömer döneminde yapılan Nihavend Savaşından sonra etkinliğini kaybetmeye başlamıştır, bkz., <http://www.geocities.com/islammedeniyetitarhi/islamtarhi/islamoncesidunya.htm> (13.07.2003).

¹⁴ Esas olarak ateşe üç anlam veriliyordu veya bu anlamlarda ateş kutsanıyordu. Ateşin başlangıcı olarak ev ateşi yani, ocak ateşi kabul ediliyordu. İkincisi kurbat ateşi olup, bu ateş devamlı yanan ve kötülükleri uzaklaştırır. Üçüncüsü ise, halk topluluklarında meydanlarda yakılan ve etrafında eğlenen, aynı zamanda bu ateşin içinden geçerek arınma; özellikle suç ve günah işlemiş olanlar, herkime karşı suç veya günah işlemişse, o kişinin yakacağı ateşin içinden yürüyerek kendini temize çıkarması, günahını veya suçunu affettirmesi, yani kendisinin suçsuz ve günahsız olduğunu ispatlaması geleneği bakımından önemlidir. Bu nedenle Zerdüş dinine inananlar, içinde sürekli yanmakta olan ateşlerin bulunduğu tapınaklar yapmışlardır. Nitekim, tüm tapınaklarda devamlı ateşlerin yanması sağlamak için ateşgahlar yapılmıştır. Bu ateşlerin devamlı yanması ve kutsanma törenlerinin yapılması için tapınaklarda sürekli din adamları bulunmaktaydı, bkz., <http://dunyadinleri.com/mazdaizm.html> (08.05.2003).

yapıdır.¹⁵ Dolayısıyla bulunan ateşgah, Ermenilerin Hıristiyanlık öncesi Zerdüştlük ile ciddi bağları bulunduğu ve Hıristiyanlığı kabul ettikten sonra da bu dinin etkisinin, iddia edildiği gibi silinmediğini göstermesi açısından önemlidir. Gene bu konuda dikkati çeken bir diğer olay ise Ermenistan'da Hıristiyanlığın kabul edilmesinde en önemli rolü oynayan Ermeni Prensi III. Tridate'nin ölüm şeklidir. Ermeni araştırmacılarının belirttiğine göre "Prens Tridate öldükten sonra, Ermeni halkı putperestlikle (büyük olasılıklı kastedilen Zerdüştlük olsa gerek) Hıristiyanlık karışımı bir tören ile Prese veda etmişlerdir".¹⁶

Tüm bunların yanında Ermenilerin MS 301 yılında Hıristiyanlığı kabul ettiği ileri sürülmektedir. Ancak, Hıristiyanlığı kabul eden Ermeni topluluğu olmayıp bir kısım Ermeni soyluları olduğunu söylemek daha doğrudur.¹⁷ Nitekim, Kral Tridate için düzenlenen dini tören, Prensin gerçekten Hıristiyanlığı seçtiğine dair iddiaları da tartışmalı hale getirmektedir. Ancak, diğer yandan Prensin Hıristiyan olduğunu öne sürenlere göre, Kayseri'de rahiplik ve piskoposluk çift takdisini elde eden Gregoire, (Krikor Lusavoriç-Aydınlatıcı), Ermenistan'a döndükten sonra Prensi vaftiz etmiş ve hemen ardından da Zerdüşt ve putperest olan Ermeni topluluğunu hızlı ve zalimane yöntemlerle Hıristiyanlaştırmaya başlamıştır.¹⁸ Aynı tarihler Sasani İmparatorluğunda Zerdüşt dininin devlet eliyle yaygınlaştırıldığı yıllardır. Nitekim, Sasaniler Ermenistan'da Hıristiyanlığın zorla yerleştirilmesini, yüzyıllardır Roma ile İran arasında el değiştiren Ermeni topluluğun yaşadığı bölgelerin Roma ile yakınlaşmasına yol açacağından tehlikeli bulmuşlardır. Tersinden bir yorumla Ermeni Prensleri, Sasanilerin kendi bölgelerindeki etkilerini kırmak için, siyasal bir tercihle, Sasanilerle aralarındaki dinsel bağı koparmaya çalışmışlardır.

Ancak tüm bunların yanında hem Romalılar hem de Persler, Ermeni topluluğunu kendilerine bağlama doğrultusunda mücadelelerini askeri, dini ve siyasal boyutta sürdürmüşlerdir. Özellikle, Kral III Tridate'nin ölümünden sonra bir kısım Ermeni soyluları Sasanilere dolayısıyla da Zerdüştlüğe yakınlaşmaya çalışırken, Sasanilerin etkisini kırmak isteyen Arsak, Vrtanes ve Hosrov gibi Ermeni ileri gelenleri Roma'yla bir ittifak peşinde oldular. Nitekim Arsak'ın tahta çıktığı tarihte bir yandan Vrtanes ve Hosrov Sasani askeri gücüne karşı Roma'dan destek almaya gönderilirken, rahip Nerses'de

¹⁵ <http://www.virtualani.freeseerve.co.uk/>, (22.06.2003)

¹⁶ <http://www.agos.com.tr/tr/arshiv/lusavoric/lusavoric3t.htm> (07.08.2004). Bu noktada dikkati çeken öge Hıristiyanlığın yaygınlaştırılmasında büyük bir rol oynayan Prensin gömüldüğüne dair bir bilgi verilmemiş olmasıdır. Bilindiği üzere Zerdüştlükte ölen kişilerin naaşları toprağı kirletmesin diye gömülmez, açık ve yüksek bir yere bırakılırdı.

¹⁷ Davut Kılıç, **Osmanlı İdaresinde Ermeniler Arasındaki Dini ve Siyasal Mücadeleler**, ASAM Yayınları:11, Kafkasya Araştırmaları Dizisi:2, (Ankara 2000), s. 26.

¹⁸ Ternon, op. cit., s. 25.

Katolikos (Katogigos) olarak atanmıştır. 335 yılına tekrar uzun ömürlü lakaplı Pers Kralı Fiaboh'un tüm Ermeni bölgelerini denetim altına alma çabası, birer Roma generali olarak atanan Vrtanes ve Hosrov'un önderliğindeki güçlerin direnişiyle karşılaşmıştır.¹⁹ Sasani güçleri ile Roma tarafından askeri ve siyasi olarak desteklenen Asyalı Hıristiyan gruplar arasındaki mücadele 380'lere kadar sürmüştür. Öte yandan Sasaniler ile Ermeniler arasındaki mücadele de, 387 yılında batıda kalan Ermeni topraklarının Roma'ya, doğuda kalanların ise Sasanilere bağlanması ile yeni bir boyut kazanmıştır. Roma, (Batı) Ermeni topraklarını, Roma tarafından tayin edilen Prens III. Arsak'ın 389 yılında ölmesinin ardından, İmparatorluğun doğu sınırlarını kontrolünde tutan "Magister Militum per Armenian" (Ermenistan Ordularının Komutanı) unvanını taşıyan Romalı komutana bağlı Rum asıllı bir vali tarafından yönetmiştir. Sasanilerin bölgesinde ise yönetim, MS 53 yılından beri iktidarda bulunan Arsasid soylularına mensup Vram Chapouh'a bırakıldı. Arsasid soylularının iktidarı 428 yılında Prens Artakes'in tahttan indirilmesiyle son buldu. Bu tarihten sonra Sasaniler bölgeyi doğrudan merkezden atanan valiler yolu ile yönetmeye başlamışlardır.²⁰ Bu dönemde Ermeni topluluğu Kiliseden ziyade feodal beyler ve prensler etkisi altındaydı.

428 yılında Pers-Ermeni bölgesinin merkezden atanan valiler tarafından yönetilmeye başlaması aynı zamanda Sasanilerin (Perslerin) Ermenilere yönelik politikasında da yeni bir dönemin başlangıcıydı. Sasaniler, Ermenileri tekrar eski dinlerine döndürmek için Hıristiyanlığa ve onun merkezi durumundaki Ermeni Kilisesine karşı büyük bir mücadele başlattılar. Sasani Şahinşahi Yezdigerd (Jezdeger 439-457) döneminde Pers-Ermeni ve Kafkas bölgelerinde yaşayan Ermenilere yönelik bir ferman çıkarttı: "Yasalarımızı gönüllü olarak kabul ettiğiniz taktirde, Şah tarafından ödüllendirilecek ve onurlandırılacaksınız. Ancak kendi rızanızla kabul etmediğiniz taktirde, yerleşim alanlarınıza ateş tapınakları kurulması için emir vermiş bulunuyorum. Onların içine kutsal ateş koyulacak, münecimler atanacak, ülkede adaleti sağlayacak Mobad'lar (din adamları) atanacaktır. İsyan edenler idam edilecek, karıları ve çocuklarıysa göçe tabi tutulacaktır".²¹ Bu fermanı takiben başlatılan askeri hareketler sonucunda 451 yılında tüm Ermeni bölgeleri kontrol altına alınmışsa da karşılaşılan direnişinde etkisiyle Kilisenin varlığına izin verilmiştir. Aynı tarihlerde Anadolu'daki diğer Hıristiyan cemaatleri de egemenliği altına alan Sasani Kralı Yezdigerd, bu toplulukların Roma ile bağlarını koparmak için, dini

¹⁹ Norman H. Baynes, "Rome and Armenia in the Fourth Century", **The English Historical Review**, Vol:25, No:100 (Oct., 1910), ss. 625-626.

²⁰ **Türk-Ermeni İlişkileri Araştırma Merkezi**, Ermeni Meselesinin Dünü-Bugünü, (21 Şubat 2002), <http://www.satemer.sakarya.edu.tr/dunbugun.html> (14.07.2003).

²¹ <http://www.bolsohays.com/haberac.asp?referans=1165> (08.07.2003)

esaslar üzerine kurulu bir millet sistemi kurma yoluna gitmiştir. Bu düzenleme ile, Ermeni milleti adına Patrik, tüm cemaati temsilen ve tüm cemaatin davranışlarından sorumlu olması koşuluyla, cemaatin önderi olarak Krallıkta ayrı bir mevkide kabul görmeye başlanmıştır. Sasanilerle varılan uzlaşmaya istinaden Patrikler, kendi cemaatinin dini ve kültürel işleri yürütebileceklerdir.²² Böylelikle Sasaniler Ermeni Kilisesini ortadan kaldırmak yerine Ermeni topluluğunu kontrol altında tutmanın bir aracı olarak kullanmaya başlamışlardır.

İranlıların Ermenistan'ı egemenliği altına almasını takiben Katolikosun merkezi İran'a taşındı. Bu taşınma ile Sasanilerin nüfuzu altına giren Ermeni Kilisesi, zamanla Roma Kilisesi ile olan bağlarını teker teker koparmaya başlamıştır. Özellikle Katolikos Nerses, İran ruhban sınıfının bulunduğu Tovin'de topladığı bir meclis ile Chalcedon (Kadıköy Konsil-MS 451) kararlarını tanımadıklarını açıkça deklare etmiştir. Bu durum Ermeniler ile İstanbul'u nüfuzu altında tutan Rumlar arasındaki siyasi ve dini bağların bir daha birleşmemek üzere kopartılmasıydı.²³ Diğer bir bakış açısıyla bu durum, Ermeni Kilisesi ile Bizans Kilisesi arasındaki üstten alt doğru inen hiyerarşik bağın ortadan kalkmasına ve bu tarihten itibaren de Ermeni Kilisesinin bağımsız bir yapıya dönüşmesine yol açmıştır.

Ancak Bizans İmparatoru Maurice zamanında (591) yapılan savaşlarda İran'ın mutlak yenilgisi ile batı Ermenistan toprakları Bizans'a terkedilmiştir. Bölgede dini ve siyasi gücünü artırma amacıyla olan İmparator, uzunca bir dönem Sasanilerin kontrolü altına giren ve İstanbul'la yollarını ayıran Gregoryen Ermenilerini bölgeden temizleme politikası yürütmüş ve binlerce Ermeni bölgeden ya sürülmüş ya da öldürülmüştür. Bölgedeki kendi yönetimine karşı sürekli isyan eden Ermenilerden kurtulmak isteyen İmparatoru Maurice, Sasani İmparatoruna yazdığı notta şöyle bir plan önermekteydi: "Ermeniler, sahtekar ve söz dinlemez bir karakterdedirler. İkimizin (toprakları) arasında bulunan onlar, kötülüğün de kaynağını oluşturmaktadırlar. Ben kendimkileri toplayıp Trakya'ya göndereceğim; sen de seninkileri doğuya gönder. Eğer orada ölürlerse, (bu durum) bir çok düşmanın ölmesi demek olacak. Aksi taktirde onlar öldürülecek ve bu da bir çok düşmanın öldürülmesi anlamına gelecek. Bana göre bizler (Sasanilerle) barış içinde yaşamalıyız. Ancak, onlar ülkemizde kaldıkça bizler için barış ve huzur olmayacaktır".²⁴ Her ne kadar Sasaniler

²² Werner J. Cohnman, "Religion and Nationality", *The American Journal of Sociology*, Vol: 49, No:6 (May., 1944), s. 525. Nitekim bu sistem daha sonraki yıllarda Araplar, Selçuklular ve Osmanlılar tarafından da uygulanmıştır. Bunlara ayrıca ileride değinilmiştir.

²³ Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, İstanbul: Belge Yay. 1987, s. 124.

²⁴ Peter Charanis, "The Transfer of Population as a Policy in the Byzantine Empire", *Comparative Studies in Society and History*, Vol:3, No:2 (Jan., 1961), ss. 140-154

İmparator Maurice'nin planına istenilen desteği vermemişlerse de, Bizanslılar kendi planlarını hayat geçirmişlerdir. Bölgedeki Ermenileri başka yerlere transfer (Kıbrıs-Trakya) ya da temizleme politikası sonucu Gregoryen Kilisesine bağlı on binlerce Ermeni bölgeden ya sürülmüş ya da öldürülmüştür.²⁵ Gregoryen Kilisesini bağlı Ermeni cemaatini ortadan kaldırmaya dönük bu hareketler Kiliseyi farklı arayışlara itmiştir.

Ermenistan üzerinde İran-Bizans mücadelesi devam ederken 640'lara doğru Arapların da akınları başlamıştır. Tek tanrı inancına sahip olan Müslümanlık ile gene bölgedeki diğer Hıristiyan toplulukların aksine tek Tanrı inancına sahip olan Ermeni Kilisesinin Müslüman Araplar tarafından kabul görmesi çok zor olmamıştır. Hem İran hem de Bizans'a karşı ciddi askeri başarılar elde eden Müslüman Arap akınları, Ermenilere İran ve Bizans baskısı karşısında yeni bir ortaklık sunmuştur. Nitekim, 640'a gelindiğinde Araplar Ermenilerin yaşadıkları toprakları kendi egemenlikleri altına almaları ve Sasanilere din değiştirme konusunda baskı yapmalarına rağmen, Ermeniler karşı zorla din değiştirme politikası gütmemişleridir.²⁶

Monist Gregoryen Kilisesi ile diğer Hıristiyan Kiliseleri (özellikle Alban Kilisesi) arasında, özellikle Kadıköy (Chalcedon) kararlarından sonra şiddetlenen mezhep mücadelesinde, Müslüman Arapların desteğini arkasına alan Ermeni Kilisesi bölgedeki güçsüz Hıristiyan toplulukları kendine bağlamaya çalışmıştır. Nitekim, bu konuda Ermeni Katolikosu Yelia'nın oynadığı rol dikkate değerdir. Ermeni Katolikosu, Arap hükümdarı Halife Abdülmelik'ten, Alban Kilisesinin kendi otoritesine bağlanmasını talep etmiştir. Yelia, Halife Abdülmelik'e yazdığı mektupta, Kilisesinin Halife'ye olan bağlılığını belirttikten sonra, Alban Katolikosunun tek tanrı inancına sahip olmadığını bildirmiştir. Nitekim Arap orduları Diyofizit inanca bağlı olması dolayısıyla Alban Kilisesini hedef alan saldırılarda bulunmakla kalmamış; bu kilisenin varlığını da ortadan kaldırmıştır.²⁷

Arap akınlarının 700'lerin ortasından itibaren etkisini yitirmesi sonucu bölgede tekrar etkili olmaya başlayan Bizans güçleri Ermenilerin yaşadıkları topraklarda tekrar askeri hareketlere girişmişlerdir. Bizans güçleri hem Araplarla işbirliği yapan hem de yıllardır otoritelerine karşı gelen Gregoryen Ermenilere karşı çok sert askeri tedbirlere başvurdular. Bizans güçleri, hakimiyeti altına aldıkları doğu Hıristiyanlarını Ortodoks yapmak için ağır vergilerin yanında uyguladıkları şiddetten dolayı, doğu Hıristiyanlığının önemli iki Kilisesini oluşturan Ermeniler ve Süryaniler ile

²⁵ Ibid., ss. 142-143

²⁶ Cohnman, op. cit., s. 525; Robert F. Zeidner, "Britain and the Launching of the Armenian Question", *International Journal of Middle East Studies*, Vol: 7, No: 4 (1976), ss. 467-468

²⁷ Yaşar Kalafat-Mahmut Niyazi Sezgin, "Ermeni Kültür Stratejisi ve Albanlar Meselesi," <http://www.eraren.org/tur/makale/ykalafatmsezin.htm#ednref3> (09.08.2003).

Rum Bizans arasındaki düşmanlık ve güvensizlik yıllar boyunca hiç eksik olmadı. Özellikle Konstantin V. Copronymous döneminde (741-775) Ermenilerin de içinde yer aldığı Monist Asyalı Hıristiyan cemaatler toplu bir şekilde farklı bir bölgelere transfer edilirken, önemli bir kısmı da devşirtilmiştir. I. Basil döneminde (867-886) de devam eden bu politikalar sonucu önemli bir Ermeni nüfusu Gregoryen Kilisesinden ayrılarak Ortodoks Kilisesine bağlandı ve bunlar da zamanla Rum kültürü içerisinde eriyerek yok oldular.²⁸ Ancak, tüm Gregoryen Ermeni topluluğundan kurtulmak isteyen Bizans, 1045 yılında son Ermeni Prenslğine (Ani'de) de bir darbe indirerek Ermeni prensliklerinin bağımsızlıklarına son vermiştir.

Nitekim bu tarihlerde başlayan Selçuklu akınları karşısında dağılık gruplar halinde bulunan Ermeni toplulukları da Bizans'ın karşısında yer almışlardır. Bu dönemde Ermeni Ruhban sınıfının Selçuklu beyleri ile iyi ilişkiler geliştirdiği de bilinmektedir. Selçuklular ile Bizans arasında cereyan eden savaşlarda Bizans Gürcü prensleri ile ortak hareket ederken, Ermeni Kilisesi Selçukluların yanında saf tutmuştur. Malazgirt Savaşı'ndan sonra ise bu ilişkiler daha da gelişti; Bizans'ın aksine Ermeni Kilisesi'ni tanıyan Selçuklu Sultanları, aynı zamanda Kilisesinin isteklerini de gözetir politikalar izlemiştir. Nitekim Selçukluların Anadolu'ya yerleşmesi ile birlikte Ermeni Kilisesi de hem baskıdan kurtulmuş hem de kendi cemaatini, tek başına temsil etme hakkı elde etmiştir.²⁹ Kilisenin bu ayrıcalıklı durumu, Selçuklulardan sonra Anadolu ve Avrupa'nın bir kısmını yöneten Osmanlılar döneminde de sürmüştür.

Sasanileri ve Selçukluların yönetim mirasını devralan Osmanlı İmparatorluğu kurulduğu dönemde dinsel nitelikteki millet kavramı esas alınmış ve bu bağlamda ilk dönem itibariyle dört milletin siyasi temsil hakkı kabul edilmiştir. Bunlar, hakim unsur olan Müslüman milleti ve azınlık olarak da Ortodoks Hıristiyanlar (Rum milleti), Gregoryen Ermeni Kilisesi (Ermeni milleti) ve Yahudi milleti (Musevi-Haham başı). Fatih Sultan Mehmet İstanbul'u aldıktan sonra ise, Rum Ortodoks Kilisesinin Patriği Genadius Scholarios, Başhaham Moses Capsali ve Gregoryen Ermeni

²⁸ Charanis, op. cit., s. 144

²⁹ 1045 yılında Ani Krallığını ele geçiren Bizans, gelenek ve mezhep farklılığı sebebiyle, Ermenilere her türlü zulmü ve katliamı yapmış, ağır vergiler koymuş, dini kurumlarına ve kiliselerine saldırmış ve din adamlarını yakalayarak sürgün etmiştir. Bu düşmanlık ve küçük düşürücü davranışlar, Selçuklu Beylerinin bölgeyi ele geçirmeler ne kadar sürmüştür. Bizans baskısı altında ezilen Ermeniler ve Süryaniler, "rafızı ve kadınlaşmış" saydıkları Rumları cezalandırması için Allah'ın Türkleri gönderdiğine inanmakta ve bu sebeple de Türklere yardım etmektedirler, bkz., Şenol Kantarcı, "Tarih Boyunca Ermeni Sorunu", ed. Şenol Kantarcı-Kamer Kasım ve diğerleri, **ASAM Ermeni Araştırmalar Enstitüsü**, Ankara: 2002., s. 48

Kilisesinin Patriği Hovakim'e (Joachim) geniş özerklik bahsetmiştir.³⁰ Böylelikle Ermeni Kilisesi din, eğitim-öğretim, vakıf ve aile işlerini kendi geleneklerine göre düzenleme yetkilerini bir zamanlar Bizans'ın başkenti olan İstanbul'da da uygulama özgürlüğüne kavuşmuştur. Bu Ermeni Kilisesi'nin yıllarca istediği ama dönemin koşullarında gerçekleşmesi rüya gibi olan bir gelişmeydi. Osmanlı İmparatorluğu 1900'lerin başına kadar Ermeni Patrikhanesinin iç işlerine müdahale etmedi ve onların siyasi temsil haklarına saygılı davrandı ve sadece yeni patrik atamalarının onaylanmasında yer aldı.

ERMENİ YAZI DİLİNİN DOĞUŞU ve KİLİSENİN BU SÜREÇTEKİ ROLÜ

İran'da Sasanî iktidarının güçlenmesinin Ermeni topluluğu üzerinde siyasi ve dini bazı sonuçları olmuştur. Politik anlamda bu etki Ermenilerin daha fazla Sasanîlerin baskılarıyla karşılaşmaları olarak ortaya çıkarken, dini anlamda da, bu dönem, Ermeni Kilisesi ile Roma Kilisesi arasındaki dini ve siyasi bağın zayıflaması ve Kilise'nin daha fazla Sasanîlerin etkisi altına girmeleri olmuştur. 311 yılında İmparator Galerius tarafından Hıristiyanlığın Roma İmparatorluğu'nun hoş gördüğü dinlerden biri olarak ilan edilmesini takiben 312 yılında Roma İmparatoru Konstantin'in Milano Bildirgesi'ni ilan etmesinin ardından, Batıda Hıristiyanlığa karşı olan tutum değişmiştir. Bu tarihi olaydan sonra Batılı Kiliselerle ortak hareket etmeye başlayan Ermeni Kilisesi İznik (325), İstanbul (381) ve Efes (431) evrensel konsüllerinin kararlarını kabul ederek, gerek kendi içerisinde, gerekse Anadolu'daki diğer Hıristiyan kiliseleriyle bir düzen birliği sağlamaya çalışmıştır.³¹ Ancak, bu tarihten sonra Sasanîlerin kontrolüne giren Kilise, özellikle Katolikos Nerses'in, İran ruhban sınıfının bulunduğu Tovin'de topladığı bir meclis ile Kadıköy Konsili (MS 451) kararlarını tanımadıklarını açıkça deklare etmesiyle, Ermeni Kilisesi ile Roma Kilisesi arasındaki üstün alta inen bağı ortadan kaldırmıştı. Böylelikle Sasanîler Ermeni Kilisesi ile Roma Kilisesi arasındaki üstün alta olan bağı ortadan kaldırırken, Ermeni Kilisesi de bağımsız bir Kilise olarak ortaya çıkmış oluyordu.

Kilisenin Ermeni dilini oluşturması ise, Katolikos Sahag'un rahip (keşiş) Mesrob'u o zamana değin basit bir Hint-Avrupa dili olan Ermenice'nin harflerine tekabül eden bir alfabe oluşturmakla görevlendirmesi ile gündeme taşınır. Yaklaşık on yıl Ermenilerin yaşadığı

³⁰ Zeidner, op. cit., ss. 467-468; Bradue, op. cit., s. 23; Benjamin Braude, "Millet Sisteminin İlginç Tarihi", Edi. Hasan C. Güzel, **Osmanlı'dan Günümüze Ermeni Sorunu**, Ankara: Yeni Türkiye Yay., 2000, s. 23.

³¹ "Lraper" Kilise Bülteni, İstanbul, 22 Şubat 2001, http://www.oia.net/news/articles/2001_02_22_News_10_47_25.html (02. 07. 2003).

bölgeleri dolaşan Mesrob, en sonunda 405 yılında doğu Hristiyanlığının en önemli bilim merkezi olan Urfa'da İran, Asuri ve Grek alfabelerinden derlediği harfler ile Ermeni alfabesini oluşturdu. Hem ayinler hem de törenlerin Ermenice yapılmasına olanak sağlayan ve aynı zamanda kutsal söylevlerin Ermeniler tarafından anlaşılmasında büyük bir önem taşıyan Kitabı Mukaddes'in Ermeni diline çevrilmesine de olanak sağlayan bu alfabenin ortaya çıkmasında Ermeni Kilisesi öncülük etmiştir. Ermeni dilinin oluşturulmasını sağlayan Ermeni Kilisesi böylelikle Ermeni topluluğunun özellikle Farsça, Grekçe ve Asurice ile olan bağlarını kesmek ve Ermeni topluluğu üzerinde yeni bir imtiyazlı grup yaratmada önemli bir adım atmış olmaktadır.³² Bu imtiyazlı grup, doğuda Sasanilerin batıda ise Roma'nın yerine alacak olan Ermeni Kilisesi yöneticileri ile Ermeni soylularından oluşmaktaydı. Dolayısıyla Kilisenin tekelinde oluşturulan Ermeni dili kısa süre içerisinde ruhban sınıfı tarafından dini eğitim alanlara öğretilmeye başlandı. Ancak, buna rağmen Ermeni halkı hala Hristiyanlıktan ziyade Zerdüşt inancına inanmaya devam etmekteydiler. Ermeni halkı tarafından anlaşılmayan Hristiyanlığın yaygınlaştırılması için Kilise, İncil'i Ermeni diline çevirme işini üstlenmiştir. Rahip Mesrob'un çalışmaları sonucunda o döneme kadar yalnızca Süryani, Grek, Kıpti, Asuri ve Latin dillerine çevrilen İncil Ermenice'ye çevrilmiştir. Bu dönem, hem siyasi hem de dini ve kültürel alanda yaşanan gelişmelerden dolayı Ermenilerin Altın Çağı olarak bilinmektedir.³³ Ermenilerin Altın Çağı, 428 yılında Sasanilerin bölgeyi doğrudan merkezden atanan valiler tarafından yönetmesi ile son bulmuştur.

Kilise tarafından oluşturulan Ermeni alfabesi esas olarak Farsça'dan etkilenmiş olmakla beraber içerisinde Asuri ve Grekçe harfler de bulunmaktadır. Nitekim o dönem için Farsça, Ermeni topluluğu arasında yaygın kullanımı olan bir dil olduğundan oluşturulan Ermeni dili içerisinde Farsça kelimelerin sayıca fazlalığı sözkonusudur. Zira, Ermeni dili de esas itibarıyla Farsça'nın da ait olduğu Hint-Avrupa dil grubu içerisinde olmasından dolayı, iki dil arasında benzer kelimelerin sayıca fazla bulunması doğaldır.³⁴

Nitekim Ermeni araştırmacıları da Ermeni dili oluşturulmadan önce Ermeni soylularının ve Ermeni topluluğunun yazışmaların yanında gerek siyasi olsun gerekse de dini ve toplumsal ilişkilerinde ağırlıklı olarak Farsça'yı kullandığını ifade etmektedirler. Hatta, Hristiyanlığın kabul edilmesine rağmen, kiliselerde ibadet genellikle Farsça ile yapılmaktaydı.

³² Ternon, op. cit., ss. 25-26

³³ Ermeniler tarafından hazırlanan Ermeni alfabesi ve tarihi ile ilgili olarak bkz., <http://www.armenianhistory.info/christianity.htm> (17. 08. 2003).

³⁴ **Armenian Information Center**, <http://mywebpages.comcast.net/ahahamyan/infocenter.htm> (09.08.2003).

Halkın büyük bir bölümü, genellikle kendi arasında Farsça'yı tercih etmekteydi; çünkü İran'ın nüfusu altında yaşamaktaydılar ve birçok bakımdan Hıristiyanlık öncesi dönemden süregelen bir etkinin altında bulunuyorlardı.³⁵ Ancak, tüm bunlara rağmen Kilisenin, alfabe ile birlikte Ermeni toplumu üzerindeki etkisini ve gücünü artırdığı açıktır.

ERMENİ KİMLİĞİNDEN ERMENİ SORUNUNA GEÇİŞ İMPARATORLUK TOPRAKLARINDA YÜRÜTÜLEN MİSYONERLİK FAALİYETLERİ: MASUMANE BİR ÇABA MI?

Hıristiyanlıkta önemli bir yeri olan misyonerlik faaliyetlerinin temel amacı, hedef alınan kitlenin başta Hıristiyanlık daha sonra da mezhep ve en sonunda da o mezhebin koruyucusu durumunda bulunan ülke ile bağlarını kurmaktır. Nitekim Afrika'da, Amerika kıtasında ve Orta Doğu'da misyonerlik faaliyetleri yürüten misyonerler, Hıristiyanlıktan ziyade bağlı buldukları ülkelerin siyasal otoritelerinin bölge ile ilişkilerini kurmada önemli roller üstlendiler. Örneğin, Fransız misyonerlerin Marunilerle olan ilişkisinin modern Lübnan tarihinin şekillenmesinde ayrı bir önemi sahip olduğu günümüzde bilinen bir olgudur.

Osmanlı tebaasına yönelik misyonerlik faaliyetlerinin geçmişi on beşinci yüzyıla kadar geri gitmekle beraber, asıl etkisi İmparatorluğun askeri ve ekonomik olarak zayıflamaya başladığı dönemde ortaya çıkmıştır. Bu bağlamda doğu Hıristiyanlarının Katolikleştirilmesi amacıyla XV. yüzyılda başlayan Katolik propagandası, uzun bir müddet sonra İmparatorluk içinde yaşayan Hıristiyanlar arasında taraftar bulmaya başlamıştır. Bu durumdan yararlanmak isteyen Fransa'nın Lübnan'da Maruniler, Anadolu'da da Katolik Ermenilerin koruyuculuğunu üstlenme iddiası sonucu, 1831'de Osmanlı İmparatorluğu Katolikleri ayrı bir "Millet" olarak tanınmıştır. Katolikliğin Fransa'nın desteği ile tanınması, İngilizlerin Protestanları ayrı bir millet olarak kabul ettirme faaliyetlerini artırdı. Nitekim İngiliz ve ABD'li misyonerlerin faaliyetleri sonucu oluşan Protestan grubu, Osmanlı, 1847'de kısmen ve 1850'de ise diğer milletlerden ayrı bir "Millet" statüsünde kabul etti.³⁶ Bu gelişmeler haliyle, İstanbul Patrikliğinin Ermeniler üzerindeki denetimini azaltırken, büyük Avrupa devletlerine İmparatorluğun içişlerine daha fazla müdahale etme imkanı tanıdığı açıktır. Zira, bu yıllar İmparatorluğun askeri ve ekonomik olarak zayıfladığı bir dönemdir.

³⁵ <http://www.agos.com.tr/tr/arshiv/lusavoric/lusavoric3r.htm>:(07.08.2004)

³⁶ Ternor., op. cit., ss. 88-89.

Fransa genel olarak bilindiği gibi 1800'lerden itibaren değil, 1550'lerden itibaren Osmanlı içlerine seyyahlar, tüccarlar, din adamları göndererek kendisine bağlı Katolik bir müttefik oluşturmaya çalışmıştır. Diğer bir bakış açısıyla Osmanlı topraklarında misyonerlik faaliyetlerinin kökeni 1500'lerde başlamış, ancak o dönem İmparatorluk güçlü olduğundan bu faaliyetlerin yıkıcı bir etkisi olmamıştır. Bununla beraber, Ermenilerin Katoliklerle ilişkisinin Haçlı Savaşları sırasında başladığını belirtmek gerekir. Haçlı Savaşları esnasında Kudüs'e ilerleyen Katoliklere geçit kolaylığı sağlayan Kilikya Ermeni Krallığı³⁷ aynı zamanda bunların erzak ihtiyacını da büyük ölçüde karşılamaktaydı. Ermenilerin hizmet ve yararlarından dolayı Alman Kayzeri ile birlikte Papa III. Celestin, Kilikya Ermeni Kralı Leon II'e bir kraliyet tacı göndermiştir.³⁸ İki topluluk arasında bu tarihlerde başlayan kültürel ve ticari ilişkiler, Osmanlı'nın Bizans'ı ortadan kaldırmasından sonra da devam etmiş ve özellikle İtalyan ve Fransızlarla kurulan kültürel ve ticari ilişkilerin sonucu bir çok Ermeni Venedik ve Paris'e göç etmişti.³⁹

Fatih Sultan Mehmet İstanbul'u aldıktan sonra Bursa'dan getirdiği Ermenilerin bir kısmı eskiden Kütahya ve Kilikya denen bölgede yaşayan Ermenilerden oluşmaktaydı. Bu nedenle bir kısmı zaten Katolik'ti; ilk dönem İstanbul'a yerleştirilen Ermenilerin bir kısmının Katolik olmasına rağmen bunlar ayrı bir millet olarak kabul edilmediklerini yukarıda belirtmiştik. Özellikle Fransa Katolik Doğuda yaşayan Hıristiyan tebaa ile bağlarını kopartmamak için, Osmanlı ile olan iyi ilişkilerinden de yararlanarak Katolikleştirme faaliyetlerini kesintisiz sürdürmüştü. İlk dönem yürütülen misyonerlik faaliyetleri (1500-1600) sonucunda çok az Gregoryen ile Süryani, Katolikliğe geçerken, 1800'e doğru, misyonerlerin de etkisiyle

³⁷ İlk önceleri İran daha sonra Bizans, Arap ve Selçukluların Ermenilerin yaşadıkları bölgelerde yürüttükleri askeri operasyonlar sonucu, özellikle iki ateş arasında kalan Ermenilerin bir kısmı, Anadolu'nun güvenli bölgelerine doğru göç etmişlerdi. Tarsus ve Adıyaman sınırları içerisinde kalan bölgede, 1080'den 1095'e kadar onbeş yıl boyunca, Ermeni beyi Roupen, Yeni Ermenistan baronluğuna dönüşen bu prensliği örgütledi. Kısa süre içerisinde etki alanını Toroslardan Amanoslara kadar genişletti. Prens Leon II, IV. Henri ve Papa'nın elçilerinin elinden kraliyet tacı giydi. Bu dönemde krallık sınırlarını ve etkisini genişletirken, doğudan sürekli bir şekilde Ermenilerin göçü sağlanmıştır. Küçük Ermenistan diye bilinen Kilikya Krallığı, Araplara karşı ilk önce Moğolları desteklerken daha sonra da Haçlı seferlerinde, batıdan gelen Hıristiyan ordularına lojistik destek sağladı. 1375'de Memlukların Kilikya Krallığının başkenti olan Sis'i almasından sonra, yönetim Memlukların idaresi altına girdi. 1516'da Osmanlıların Memlukları yenmesinden sonra Kilikya Krallığı fiili olarak Osmanlı egemenliğine geçmiş ve Krallık ortadan kaldırılmıştır. Ancak Kilikya'daki Ermeni varlığı I. Dünya Savaşı'na kadar devam etmiştir. Gürün, op. cit., s. 27; Ternon., op. cit., s. 30.

³⁸ Gürün., op. cit., s. 66.

³⁹ Harry Jewell Sarkiss, "The Armenian Renaissance, 1500-1863", **The Journal of Modern History**, Vol: 9, No:4 (Dec., 1937), ss. 433-448.

on binlerce Hıristiyan Katolik mezhebine geçmekteydi. Mezhep değiştirmenin önüne geçmeyen Gregoryen Kilisesi Sultan'dan yardım istemişti. Ermenilerinin şikayetini dikkate alan Sultan, konuyla ilgili olarak yayınladığı bir İmparatorluk fermanıyla (1828) İstanbul'daki Katolik Ermenileri, Anadolu'nun iç kısımlarına doğru mecburi bir iskana tabi tutulacağını ve ayrıca Katolik Ermenilerin önde gelenlerinin bir kısmının da ölüm cezasına çarptırılacağını ilan etmişti. Ancak Fransa, bütün Katoliklerin Anadolu'nun doğusuna gönderilmesini kendisine karşı düşmanca bir tavır olarak değerlendirmiş; Fransa ve diğer Katolik ülkelerden gelen baskılar karşısında Sultan geri adım atmak zorunda kalmıştı. Esasında Osmanlının böyle bir politika izlemesinde, Rusya karşısında başta Fransa olmak üzere tüm Katolik devletlerin desteğine duyduğu ihtiyaç önemli bir rol oynamıştı. Ayrıca o tarihte süren Rus-Osmanlı Savaşında Kafkasya'da yaşayan Gregoryen Ermenilerinin (Rusya sınırı içerisinde bulunan Ermeniler) de Rusya'nın yanında yer alması, Sultan'ın Katolik Ermenilere bakışını etkilemişti. Zira, bu iki faktörün etkisiyle, kısa bir süre sonra II. Mahmut Katolik Ermeni Patrikliği'nin kurulmasına da izin vermişti.⁴⁰ Ancak, bu politikaların Fransa'yı doğudaki Katolikliğin koruyucusu durumuna getirmesi kaçınılmazdı.

Fransa Katoliklerin, Rusya ise Küçük Kaynarca Antlaşması'ndan sonra Ortodoksların Osmanlı İmparatorluğundaki koruyuculuğunu üstlenirken, İngiltere de İmparatorluk üzerindeki çıkarlarını koruyabilmek için Protestanlar ve Yahudiler lehine faaliyetlerini artırmıştır. Londra, daha sonraları ABD'yi de yanına alarak İmparatorluğu, Protestanlar lehine tavizler vermeye ve onları ayrı bir millet olarak kabul ettirmeye çalışmıştı. Nitekim, 1842 yılında Kudüs'te ilk Protestan Kilisesini açmayı başaran misyonerler (İngiltere ve ABD'li misyonerler), daha sonraki yıllarda İstanbul'da İncil Evi'nin bir şubasını açtılar. Kiliseleri takiben Protestan misyonerlerin hizmetinde olan kolejler Osmanlı topraklarında birbiri ardına açılmaya başlandı.⁴¹ İmparatorluk sınırları içerisinde yaşayan Hıristiyanları Protestanlaştırmada ABD'li ve İngiliz misyonerler ortak hareket etmeleri sonucu ilk önce İstanbul'da 1861'de Robert Koleji daha sonra Merzifon'da, Talas'da (Kayseri), Tarsus ve Bitlis'te kolejler açıldı. 1866 da yalnızca İstanbul'da erkekler için 32 okul ve kızlar için de 14 okul olmak üzere toplam 46 okul açılmıştır. İlk Ermeni gazetesinin İzmir'de 1839'da çıkartılmasını takiben 1864'te İstanbul'da çıkan gazete sayısı 14'e ulaşmıştı. Misyonerler Batıdan aldıkları destekle yalnızca okul, hastane gibi kurumlar açmıyor, aynı zamanda İstanbul ve İmparatorluğun diğer bölgelerinde

⁴⁰ Şenol Kantarcı, "Tarihi Boyutuyla Ermeni Sorunu: Başlangıçtan Lozan'a", Haz.: **Ermeni Sorunu El Kitabı**, Şenol Kantarcı, Kamer Kasım ve diğerleri, TEİMK/ASAM Yay. (2002), ss. 10-11.

⁴¹ Kılıç, **Osmanlı İdaresinde.**., op. cit., ss. 105-108.

yaşayan Hıristiyanları eğitmek ve bilgilendirmek adına seminerler de düzenlemekteydiler.⁴²

Ancak gene Misyonerlik faaliyetleri genellikle Hıristiyan tebaanın bulunduğu yerlerde kiliseler açma, kolejler, hastaneler, kültür merkezleri açma şeklinde olmaktadır. Bu bağlamda misyonerler özellikle Suriye’de ve Hıristiyanların yoğun bulunduğu Kilikya bölgesi, Van, Bitlis, Erzurum, Samsun, Trabzon, İzmir ve İstanbul’un Hıristiyan semtlerinde faaliyetlerini sürdürmüşlerdi. Suriye ve Kilikya denen bölgede Fransız misyonerlerinin faaliyetleri sonucu binlerce Hıristiyan tebaa, Osmanlıca veya Arapça’dan ziyade Fransızca eğitim veren okullara kayıt yaptırmıştı. Aynı zamanda binlerce kişi eğitim için Fransa ya da Amerika gibi ülkelere gitmişti. Fransız kaynaklarına göre 1900’lerin başında doğrudan Fransa tarafından desteklenen okullarda okuyan öğrencilerin sayısı 90 bini bulmuştu.⁴³ Bunların büyük bir kısmını Lübnan bölgesinde yaşayan Maruniler, İstanbul ve doğu Anadolu’da yaşayan taşralı Ermeniler, İmparatorluğun Arap bölgelerinde yaşayan diğer Hıristiyan gruplar ile bir kısım Osmanlı aristokrat çocukları oluşturmaktaydı.

ABD’nin himayesinde Ermenilerin yaşadığı bölgelerde misyonerlik faaliyetlerini yürüten ABCFM’nin (American Board of Commissioners for Foreign Missions) 1800’li yılların ilk çeyreğinde başlayan çalışmaları kısa süre içerisinde o kadar etkili olmaya başlamıştı ki, 1893 yılına kadar 624 okul ve 436 ibadethane açmışlardır. Misyonerlik faaliyeti yürüten misyonerlerin sayısı ise o dönem için 1317’ye ulaşmıştı.⁴⁴ Yalnızca Anadolu ve Avrupa’daki İmparatorluk topraklarında 36 yatılı ve yüksek okulda 2700’den fazla erkek ve kız öğrenci ve 398 ilkökulda da 15 bin öğrenciyi eğitmekteydiler. Bir eğitim dönemi için harcanan para ise 200 bin doların üzerindeydi.⁴⁵ İmparatorluğun doğu topraklarında misyonerlik faaliyeti yürüten misyonerler bu bölgelerin esas sahibinin Ermeni ve diğer azınlıklar olduğu yönünde propaganda içerikli eğitim programları da yürütmekteydiler. ABCFM’li misyoner Everett P. Wheeler’in ifadesiyle “Biz Türkiye’de Hıristiyanlar ve Hıristiyanlık için okul, hastane açıyoruz, ilaç götürüyoruz, modern tıbbi ve eğitimi kuruyoruz. Türkler bizi istemeyebilir, ama oranın sahibi Türkler değil ki”.⁴⁶

⁴² Zeidner, op. cit., ss. 471-472

⁴³ Süleyman K. İrtəm, **Şark Meselesi: Osmanlı’nın Sömürgeleşme Tarihi**, İstanbul: Temel Yay, 1999, s. 262.

⁴⁴ Şenol Kantarcı, “Ermeni Lobisi: ABD’de Ermeni Diasporası’nın Oluşması ve Lobi Faaliyetleri”, **Ermeni Araştırmaları Enstitüsü**, <http://www.eraren.org/tur/dergi-makale-senol%20kantarci.htm> (17.08.2003).

⁴⁵ Mehmet Can, **Orta Doğu’da Amerikan Politikası**, İstanbul: Bayrak Yay., 1993, s. 51.

⁴⁶ Ali R. Bayzan, “Protestan Misyoner Örgütlerin Türkiye Operasyonu”, <http://www.stradigma.com/turkce/nisan2003/makale11.html> (15.06.2003).

Bu bağlamda misyonerlik faaliyetlerinin Ermeniler ve İmparatorluk üzerinde iki farklı etkisinden söz etmek gerekir. Birincisi misyonerler tarafından açılan eğitim kurumlarında yirminci yüzyıla özgü bir (Ermeni) ulus inşa süreci başlatılmış; tarih, edebiyat, din farkı vurgulanarak Ermenilerin ve diğer Hıristiyan grupların Türklerden ayrı bir millet olduğu fikri yoğun bir şekilde işlenmiştir. İkincisi ve en önemlisi de Avrupalı devletlere Osmanlı'nın işlerine müdahale imkanı için zemin hazırlamasıdır.

Paris öğrenim için Avrupa'ya giden Ermeni gençleri arasında en çok tercih edilen merkez haline gelirken, Cenevre ve Londra da Ermeni gençlerinin tercih ettiği merkezler haline gelmişti. Özellikle Paris'te Fransız devriminin etkisi altında ve Lamartine, Victor Hugo, Volterra, Augusto Comte'un fikirleri ile dolu bir ortamda yaşayan öğrencilerden büyük bir kısmı modern ulusçuluk akımının etkisi altında İstanbul'a ve Anadolu'nun diğer bölgelerine dönecek ve Avrupa'da edindikleri fikirleri ve özellikle milliyetçilik düşüncesini kendi toplumları içerisinde yaymaya başlayacaklardı.⁴⁷ Ancak, bu gibi şehirlerde eğitim alan Hıristiyan grupların ne kadarının İmparatorluk topraklarına geri döndüğü konusunda kesin bilgilere sahip değiliz. Ayrıca bu eğitim kurumlarında eğitim alan Osmanlı aristokratlarının da aynı akımın etkisinde kalmaları kaçınılmazdı. Bununla birlikte misyoner okullarında müfredat, dini derslerin yanında milliyetçilik, medeniyet tarihi ve reformların tarihi gibi konuların işlenmesi, akımın azınlık grupları arasında güçlenmesinde etkili oldu. Genel eğitim veren misyon okullarının bir diğer amacı da, gelecekte misyon okullarının eğitimlerinin azınlık grupları tarafından üstlenilmesini sağlamaktı.⁴⁸

Sonuç olarak misyonerler, en az iki konuda başarılı olmuşlardır. Bunlardan birinci, Hıristiyan teba arasında ayrılıkçı akımların güçlenmesine zemin kazandırmak ve ikincisi de Avrupalı devletlere Osmanlı'nın iç işlerine müdahale etme imkanı sağlamak. Ancak, bu sosyal politizasyon sürecinin Anadolu'da yaşayan yoksul topluluklar üzerinde önemli bir tesirinin olduğunu ileri sürmek doğru değildir. Osmanlı'da sosyal politizasyon sürecinde ortaya çıkan milliyetçilik akımının daha ziyade İstanbul ve Avrupa'da eğitim alan grup ve topluluk üyelerinde görüldüğünü ve Avrupalı büyük güçlerinde bu kesimler aracılığıyla bölgeye nüfus etmeye çalıştığını belirtmek gerekir.

⁴⁷ Salim Cöğce, "Osmanlı Ermeni Toplumunda Siyasallaşma Çabaları", **Ermeni Araştırmaları**, Cilt:2, Sayı:8 (Kış 2003), ss. 53-54.

⁴⁸ Vartan Artinian, **The Armenian Constitutional System in the Ottoman Empire 1839-1863**, İstanbul:yy, s. 41.

DIŞSAL FAKTÖRLERİN İÇ DİNAMİKLERE ETKİSİ: KİLİSE REFORMU ve ULUSLARARASILAŞAN ERMENİ SORUNU

Aristokratların ağırlıkta olduğu bir milli meclise sahip olan Ermeni Kilisesinde Patrik aynı zamanda tüm Gregoryen Ermenilerin eylemlerinden de sorumluydu. 1800'lere kadar Osmanlı yönetiminin kendisine verdiği izin çerçevesinde faaliyet gösteren Patrik, bu tarihten sonra tüm Ermeniler üzerinde denetim sağlamakta zorlanmaya başladı. Özellikle Fransa ve İngiltere'nin desteklediği misyonerlik faaliyetleri sonucunda bir çok Ermeni'nin mezhep değiştirmesini engelleyemeyen Patrikhane, varlığına yöneltilen eleştiriler karşısında yeni bir örgütlenme sorunu ile karşı karşıya kalmıştır.

Katolik ve Protestan misyonerlerin etkisiyle mezhep değiştiren Ermeniler, İstanbul Kilisesi ile bağlarını kopartınca doğrudan Fransa ve İngiltere tarafından desteklenen okullarda ve Kiliselerde farklı bir eğitime tabi tutuldular. 1834 yılında, Beyoğlu'nda Protestanlar tarafından açılan Kolejde Gregoryen Ermeni Kilisesine bağlı kişilere ücretsiz eğitim vermeye başlanmıştır. 1840 yılında Bebek'e taşınan okulda din eğitiminin yanında İngilizce, psikoloji ve uygarlık tarihi gibi dersler de verilmiştir. Ancak, kısa bir süre sonra okul, Gregoryen Kilisesi ve Patrikhane karşıtı eğitimiyle dikkat çekmeye başladı. 1847'de İstanbul'da Protestan Kilisesini açmayı başaran misyonerler, 1848'e gelindiğinde Adapazarı'ndan Elazığ'a kadar bir çok yerde kolej ve dini eğitim merkezleri açmayı başardı. Nitekim bu kolejlerin bir çoğunda öğretmenler, doğrudan misyonerler tarafından eğitilen Ermenilerden oluşmaktaydı.⁴⁹ Bu durum, zamanla Gregoryen Kilisesinin ve Patrikhanenin Ermeniler üzerindeki etkisinin kırılmasına yol açmıştır. Çünkü, misyon okullarında ve bunlara bağlı Kiliselerde milliyetçilik ve Osmanlı aleyhtarı bir propagandanın yanında, Patrikliğin izlediği siyasette eleştirilmekteydi. Tanzimat Fermanı ile başlayan ve Islahat Fermanı ile devam eden reformların da etkisiyle Ermeni aristokrasisi ve taşralı kilise yöneticileri, Patrikliğin yapısının değiştirilmesine dönük yoğun bir baskı oluşturdular.

Bu durumun farkında olan Kilise yöneticileri özellikle taşradan ve İstanbul'daki esnaf ve taşralı Amiralardan⁵⁰ gelen baskıların da etkisiyle kendi içinde bazı değişikliklere gitmek zorunda kalmıştır. Diğer bir bakış

⁴⁹ Ibid.

⁵⁰ Ticaretle uğraşan Ermenilerin bir kısmı Esnaf olarak Amiralardan farklı bir örgütlenme içerisinde olurken, aynı zamanda 16. ve 17. yüzyılda Ermeni zenginleri için Celebi ya da Hoca lakabı da kullanılmaktaydı. 18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ise bunlara Türkçe'de Emir kelimesine karşılık gelen Amiras denmeye başlandı, bkz., Artinian, op. cit., s. 21.

açısıyla Kilisenin yapısında alttan alta bir dönüşüm başlamış ve Patriklik, Ermeniler üzerindeki otoritesini kaybetmemek için gelişen bu reform taleplerine cevap vermiştir. Nitekim, Gregoryen Ermeni Kilisesinin yapısına dönük 1840-1860 yılları arası yapılan eleştiriler çerçevesinde bazı reformlara gidilmişse de, bunlar yeterli görülmemiştir.⁵¹

Bu bağlamda İmparatorluğun idari yapısında meydana gelen değişikliklere de dikkat çekmek gerekir. Sultan Abdülmecit, Rusya'nın yayılması ve Mehmet Ali isyanı karşısında Batıdan destek almak; aynı zamanda Batılı devletlerin zorlaması ile de, Gülhane Hattı Hümayun'u ilan ederek, İmparatorluk içerisinde yaşayan gayrimüslimlere Müslümanlara tanınan haklardan yararlanma yolunu açmıştır.⁵² 1853 yılında ise doğu sınırında başlayan Osmanlı-Rus Savaşı 1855'te Rusların Kars'ı işgal etmesi sonucu, yapılan anlaşma ile son bulurken, Avrupalı devletlerin itirazı sonucu, Paris'te yeni bir barış antlaşmasının imzalanmasına karar verilmiştir. Paris Konferansı öncesinde ise Avrupalı devletlerin desteğini arkasına almak için Osmanlı İmparatorluğu Gülhane hükümlerini teyit eden Islahat Fermanı'nı ilan etmiştir. 1856'da Paris Konferansı öncesinde ilan edilen ve Gülhane'nin yükümlülüklerini yeniler nitelikteki Hattı-ı Hümayun, Müslüman olmayan azınlıklara geleneksel dokunulmazlıklardan yararlanma hakkı getiriyor, ibadet özgürlüğü ve mülklerin idare hakkını güvence altına alıyordu; bu azınlıklara kamu memuriyetine geçme hakkı, yasa önünde ve vergi alanında eşitlik vaat ediyordu.⁵³ Islahat ortamının doğurduğu hürriyetçi ortamın etkisi kısa süre içerisinde tüm Hıristiyan gruplar üzerinde hissedilmeye başlanmıştır.

Öte yandan Osmanlı yöneticileri ile iyi ilişkilere sahip Ermeni aristokrasiden oluşan İstanbul Patriği, gelişen reform taleplerini, 1841 yılında millet işlerini yürütecek bir millet meclisi oluşturarak gidermeye çalışılmıştır. 1847'de ise 14'ü ruhani üyeden geri kalanın ise yarısı Amiralardan yarısı da meslek gruplarından oluşan 20 kişilik bir meclis oluşturulmuştur. 1856'da Islahat Fermanı'nı takiben Ermeniler yeni bir "Millet Nizamnamesi" yapıp şehir aristokratlarının egemenliğini olabildiğince azaltma yoluna gittiler. 1859'da Siyasi Meclis üyeliği için yapılan seçimlerde İstanbullu aristokratların büyük bir kısmı dışarıda kaldı. Çalışmalarına başlayan Meclis, 1860'ta yeni bir millet nizamname tasarısını kabul etti. 1863'te Babıali'de, küçük değişiklikler yapılarak ilan edilen "Ermeni Milleti Nizamnamesi" ile 140 kişiden oluşan bir meclis kuruldu. Bu meclisin 20 üyesi İstanbul ruhbanı arasından, 40'ı taşradan, 80'i ise İstanbul'da oturan meslek gruplarından seçilecekti. Eskiden oluşturulan 14

⁵¹ Reformlar için bkz., Sarkiss, op. cit., ss. 447-448.

⁵² Gürün, op. cit., ss. 57-56.

⁵³ Gürün, op. cit., ss. 63-64; Temon., op. cit., ss. 51-52.

üyeli Ruhani Meclis ile 20 üyeli Siyasi Meclis muhafaza ediliyor ancak bunların seçiminin, Milli Meclis tarafından yapılacağı hükme bağlanıyordu. Ayrıca Patriğin seçimi de Milli Meclise bırakılıyordu. Yapılan bu düzenlemeler ile yapısı kökten değişikliğe uğrayan Ermeni Kilisesinin faaliyet alanı ise dini işlerden ziyade siyasi meseleler üzerine yoğunlaşmaya başlamıştır.⁵⁴

Ermeniler için daha önce var olan haklara ilaveten bir çok yeni hükümler içeren bu düzenleme ile Ermeni Kilisesi Ermeni cemaatini yönetmede geniş yetkiler ile donatılırken, diğer yandan Patriklik de bunu Ermeni cemaati ile birlikte yürütmeyi kabul etmiştir. Ermeni Kilisesinin yapısında meydana getirilen bu değişikliği takiben taşrada ya da Avrupa'da eğitim almış Ermeniler ile esnafların Kilise üzerindeki etkisi de artmıştır.⁵⁵ Nitekim, Kilisenin bu yarı özerk durumu onu uluslararası alanda daha özerk bir aktör haline getirirken, bu aşamadan sonra Osmanlı İmparatorluğu ile Kilise arasındaki hukuki ve siyasi bağ da eskiye oranla zayıflamıştır. 1869 yılında İstanbul'da Ermeni Patriğine Van doğumlu Mıgırdiç Hırimyan'ın⁵⁶ seçilmesi ile birlikte Kilise, Osmanlı devleti içerisinde bağımsız bir kurum gibi davranmaya başlamış ve Ermeni meselesini uluslararası alana taşımak için çabalarını artırmıştır. Hırimyan, Patrik olduktan sonra bütün Piskoposlara yolladığı talimatnamelerde bölgelerinde Ermenilere yönelik meydana gelen olayların İstanbul'a bir rapor halinde bildirilmesini istemiştir. Hırimyan'dan sonra Patrik seçilen Nerses döneminde toplanan şikayetler Avrupalı devletlerin konsolosluklarına verilmek suretiyle, yerel meselelerin çözümü ulusal düzeyden uluslararası alana kaydırılmıştır. Böylelikle Ermenilerin yaşadığı yerel sorunların çözümünde doğrudan büyük devletlerin yardımı istenerek, mesele uluslararası bir sorun haline dönüştürülmüştür. Patrik Nerses, aynı zamanda doğrudan İstanbul'daki büyükelçilikleri ve konsoloslukları dolaşmakta ve bu devletlerin ilgisini Ermeniler üzerine çekmeye çalışmaktaydı. Nitekim 7 Aralık 1876'da İngiliz Sefiri Henry Elliot'un Bakanlığına gönderdiği bir raporda Patrik Nerses'in

⁵⁴ Ermeni Patrikliği Nizamnamesi metni için bkz., Ali Şafak, "Der-İ Saadet Ermeni Patriğinin Suret-İ İntihabına Dair Nizamname Hükümleri ve Hukuki Açıdan Kısa Bir Değerlendirme", Der. İdris Bal-Mustafa Çufalı, **Dünden Bugüne Türk Ermeni İlişkileri**, Ankara: Nobel Yay., 2003, ss. 110-137; Mim K. Öke, **Ermeni Meselesi**, İstanbul: Aydınlar Ocağı Yay., 1986, s. 90.

⁵⁵ Zeidner, op. cit., s. 467.

⁵⁶ 1820'de Van'da doğan Mıgırdiç Hırimyan, 1854 yılında 34 yaşında iken, Akdamar Kilisesi'ne Vartabed olmuş böylece kiliseye üye olmuştur. 1858'de Van'da Varak Manastırı'nda kurduğu matbaada Ermeni bağımsızlığını güden "Van Kartalı", 1863'de Muş'ta St. Garabed Manastırı'nda da "Muş Kartalı" adlı gazeteleri çıkarmıştır. Bağımsızlık yanlısı vaazları ile dikkati çekmiş olan Hırimyan, 1869 yılında İstanbul'da Ermeni Patriği seçilmiştir. bkz., Ermeni Sorununun Çıkmasında Kilisenin Rolü, <http://www.ermenisorunu.gen.tr/turkce/sorun/kilise1.html> (07.07.2003).

İngiltere'den Ermeni meselesi yüzünden Osmanlıya baskı yapmasını istediğini bildirmekteydi.⁵⁷

Kilise reformunun yanında Kafkas cephesinde Rus ilerleyişinin de Ermeni meselesinin uluslararasılaştırılmasında oynadığı role dikkat çekmek gerekir. Bilindiği gibi, 1700'lerin sonlarına doğru Rusya'nın güçlenmesi ve Ermenilerin de yaşadığı İran topraklarını ele geçirmesi ile Kafkasya üzerindeki mücadeleye bir büyük güç olarak katılmış oluyordu. 1804-1813 birinci, 1826-1828 ikinci İran savaşlarında büyük toprak kazanan Rusya, 1828 Türkmençayı Antlaşması önemli bir Ermeni topluluğunu toprakları arasına katmaktaydı. Rusya'nın bir yandan Balkanlara diğer yandan Kafkasya'ya inme politikası doğrultusunda yapılan savaşlar, Rusların Balkanlar'da Edirne'ye, doğuda ise Erzurum'a kadar inmeleri ile son bulmuştu. 93 Harbi olarak bilinen 1877-78 savaşının sonunda ise Rusların Erzurum'a kadar gelmelerini takiben Ermeni Kilisesi, Rusya'nın etkisi altındaki Ecmiyazin'in de tek taraflı baskı ve yönlendirmesiyle Osmanlı'dan kopma konusunda ilk ciddi girişimini de başlatmıştır.⁵⁸

Esasında 1853 yılında doğu sınırında başlayan Osmanlı-Rus Savaşında Kafkasya bölgesindeki bazı Ermeni grupları Rusların yanında yer almış ve bu durum 93 Harbinde de tekrar etmişti. Savaş esnasında Rusya, Doğu Anadolu'da yaşayan Ermenilerden yararlanma yoluna gitmek istemiş ancak Anadolu'da yaşayan taşralı Ermenilerden istediği desteği alamamıştır. Buna rağmen, İstanbul'daki Patrikhane, Patrik Nerses Varjebeyan ve İzmirliyan başkanlıklarında Ermeni Meclisi'ni toplamış ve Çar II. Aleksandr'a ulaştırmak üzere bir muhtıra hazırlamıştır. Ermeni Kilisesinin artık Osmanlı İmparatorluğu'ndan ayrılma isteğinin ilk açık belirtisi olan bu muhtırada, Rus Çarı'ndan Doğu Anadolu'da Rus işgali altında tutulan toprakları geri vermemesi istenmiştir. Bu konuda Çarı ikna etmek için Patrik Nerses Varjebeyan Rusların Ayastefanos'taki karargahına kadar gitmiş ve Ruslardan Doğu Anadolu'nun ilhakını; bu olmazsa bölgeye Bulgaristan'a olduğu gibi özerklik verilmesini, bu da mümkün değilse bölgede Ermeniler lehine ıslahat yapılmasını ve bu ıslahat yapıncaya kadar Rus ordusunun geri çekilmemesini talep etmiştir. Rus Çarlığı'nın etkisi altındaki Ecmiyazin yetkilileri de Patrikliği bu girişimlere teşvik etmişti. Nitekim 18 Mart 1879'da İngiltere'nin İstanbul büyükelçisi H. Layard tarafından Londra'ya gönderilen bir mektupta, Patikliğın, bir yıl önce Ermenilerin Türk idaresinden memnun oldukları ve gerekirse bu toprakları savunacaklarını belirttiği yazılmaktaydı. Mamafih, aynı Patrik mektubun yazıldığı gün ziyaret ettiği elçiye Ermenilerin bağımsızlık yönünde politika değişikliğine

⁵⁷ Gürün, op. cit., s. 83.

⁵⁸ Mehmet Kocaoğlu, "Millet-i Sadıka'dan Ermeni Mezalimine Niçin Gelindi", **Avrasya Dosyası**, Cilt:2, Sayı: 4 (Son., 1995-1996), s. 112.

gittiklerini ve bunda da artık bölgesel dinamiklerin değiştiğinin etkili olduğunun altını çizmekteydi. Esasında Patrik Büyükelçiye, Rus siyasetinin meseleleri uluslararası bir sorun haline getirdiğini ifade etmekteydi: “O zamanki şartlar öyleydi. Bugün durum değişti. Zira, Rusların başarıları ve barış antlaşmasında Ermenistan’ın idari reformu hakkında bir madde koymuş bulunmaları, önceki durumu kökünden değiştirdi”.⁵⁹

Ancak, Kilisenin bağımsızlık yanlısı politikasına karşın Anadolu’da yaşayan Ermenilerin bu yönde güçlü bir talebinin olmadığını belirtmekte fayda vardır. Doğu cephesinde Osmanlıya karşı savaşmış bulunan ve Ayastefanos’ta yürütülen görüşmeler sırasında Ermenilerin en büyük destekçilerinden biri olan Kont Ignatieff bunu açıkça Patrik Nerses’e söylemiştir. Kont Ignatieff, taşralı Ermenilerin yanında İstanbul’da yaşayan Ermenilerin de bağımsızlık gibi bir talepleri olmadığını belirtmekteydi. Ancak, buna rağmen Kilisenin Ermeni halkını politize etmek için her türlü teşebbüsü başlatmasını ve bu konuda Rusların Kiliseyi destekleyeceğinin altını çizmiştir.⁶⁰ Çar’ın Kafkasya Genel Valisi olan Galitz tarafından Rusya’daki Ermeniler hakkında hazırlanan bir raporda da konu gündeme gelmiştir. Çar tarafından onaylanan raporda taşralı Ermenilerin bağımsızlık gibi bir düşünceye sahip olmadığı ancak bu düşüncenin şehirlere yerleşmiş aydınlar ve din adamları arasında yaygın destek gördüğü belirtilmekteydi.⁶¹ Zira, bağımsız bir Ermenistan’ı desteklemek yerine Ermeniler üzerinden kendi çıkarlarını gerçekleştirme amacıyla olan Ruslarda, Ayastefanos Antlaşması’na buna dönük bir madde koydular. Ayastefanos Antlaşması’nın 16. maddesi bu konu ile ilgilidir ve bu maddenin konmasında taşralı Ermenilerden ziyade Rus kontrolü altındaki Ecmiyazinin çabaları sözkonusu olmuştur.

Maddeye göre, “Ermenistan’dan Rusya askerinin istilası altında bulunup Osmanlı Devleti’ne verilmesi gereken yerlerin boşaltılması oralarda iki devletin dostane ilişkilerinde zararlı karışıklıklara yol açabileceğinden, Osmanlı Devleti Ermenilerin barındığı eyaletlerde mahalli menfaatlerin gerektirdiği ıslahat ve düzenlemeyi vakit kaybetmeksizin yapmayı ve Ermenilerin Kürtlere ve Çerkezlere karşı güvenliklerini sağlamayı garanti eder”.⁶² Böylece Ermeni meselesi uluslararası bir nitelik kazanırken diğer yandan Ruslar Ermenilerin koruyuculuğunu üstlenmiş oluyorlardı. Ancak, Rusların Doğu Anadolu’daki bu konumunu kendi çıkarları için tehlikeli bulan İngiliz ve diğer Avrupalı devletlerin itirazı sonucu, Antlaşma yürürlüğe girmedi ve Haziran 1878’de taraflar Berlin Kongresi çerçevesinde

⁵⁹ Cöhce, op. cit., s. 65.

⁶⁰ Uras, op. cit., s. 212.

⁶¹ Muammer Demirel, “Rusya’nın Ermeni Meselesine Etkisi”, Der.: İdris Bal-Mustafa Çufalı, **Dünden Bugüne...**, op. cit., s. 212.

⁶² <http://armenians.virtualave.net/es2.asp> (11.08.2003); Öke., op. cit., s. 98

konuya nihai bir çözüm bulmak için toplandılar. Bu gelişmeler üzerine harekete geçen Patrik Nerses, toplanacak olan kongreye katılacak bütün devletler nezdinde yoğun bir lobi faaliyetine girişti. Bu amaç doğrultusunda Beşiktaş Başpiskoposu Horen Nar Bey, Rusya'ya (St. Petersburg) gönderilirken, eski Patrik Hırimyan'ın başkanlığında bir heyet de Avrupa başkentlerinde (Roma, Viyana, Paris, Londra) lobi faaliyetlerinde bulunmuştur. Bu heyetin elinde, Ermeni isteklerini belirten ve İmparatorluk sınırları içerisinde muhtar bir Ermeni yönetimi kurulması için hazırlanan bir rapor bulunmaktaydı. Patrik Nerses ayrıca, Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan Ermenilerin nüfusları hakkında da büyük devletlere, Kilise istatistikleri göndermiştir.⁶³ Nitece itibariyle Ayastefanos Antlaşması'nın 16. maddesinde bazı değişiklikler yapılarak Berlin Antlaşmanın 61. maddesine konulmuşsa da Kongreden bağımsız Ermenistan için onay çıkmazken, Rusya'da işgal ettiği topraklardan çıkartılıyordu. Buna karşın Ermeni meselesi uluslararası bir sorun haline dönüşmüş olmaktadır.⁶⁴

Sonuç olarak Rusya'nın Osmanlı İmparatorluğuna karşı, İmparatorluk içindeki Hıristiyan unsurları kullanma politikası 1820'lerde Yunanistan'da önemli ölçüde başarılı olunca, daha sonraki yıllarda bu politika Sırlar, Bulgarlar ve Ermenileri de içine alacak bir stratejiye dönüşmüştür. 1829 Yunanistan örneğinde olduğu gibi Fransızlar ve İngilizlerde kısa bir süre sonra Rusya ile ortak bir strateji etrafında birleşmişlerdir. Her ne kadar her ülke bu toplulukların hamiliğine soyunarak, kendi ülkesel çıkarını maksimize etmek istemişse de, sonuçta bu rakip ülkeler Osmanlı içindeki Hıristiyan grupları kendi etkileri altına almak için, onların mahalli sorunlarını uluslararası gündeme taşımada gecikmemişlerdi. Bu da İmparatorluk ile Hıristiyan gruplar arasındaki güvenin önemli ölçüde zedelenmesine yol açmıştır.

PAYLAŞILAMAYAN ERMENİLER: BERLİN'İN ARDINDAN YÜZÜNÜ BATIYA ÇEVİREN ERMENİ ARİSTOKRASİSİ

Berlin Kongresinin ardından Ermeni Kilise yöneticileri ve aristokrasisi uluslararasılaştırılan ve uluslararası politikanın gündemine "Ermeni sorunu" diye geçen Ermeni meselesi çerçevesinde Batılı devletlerle daha fazla bir angajmana girmişlerdir. Zira, Avrupa'nın büyük güçleri de Ermeni topluluğunun mahalli sorunlarını sürekli bir şekilde İmparatorluğa karşı kullanarak bazı siyasa, ekonomik ve diplomatik ayrıcalıklara ulaşmaya

⁶³ Erdal İter, "Ermeni Kilisesi ve Terör", <http://yayim.meb.gov.tr/yayimler/sayi38/ilter-1.htm> (13.07.2003)

⁶⁴ Kantarcı, op. cit., s. 10

çalışmışlardı. Öte yandan Ayastefanos Antlaşması ve daha sonra imzalanan Berlin Antlaşması'nın Ermeniler üzerinde iki etkisine dikkat çekmek gerekirse, bunlardan birincisi, Antlaşmalar ile uluslararası bir sorun olarak ilk defa bir uluslararası antlaşmada Ermenilerden bahsedilmiştir. Bu Antlaşmalar Ermeni aristokrasisinde, Ermenilerin İmparatorluk içerisinde karşılaşacağı bazı idari ve güvenlik sorunlarına büyük devletlerin kendi lehlerinde doğrudan müdahale edeceği gibi bir düşünceye itmiştir. İkincisi ise hem Ermeniler yalnızca Rusya'ya dayanarak İmparatorluk içerisinde bazı idari ve politik ayrıcalıklar elde edemeyeceklerini anlamışlar hem de Rusya dışındaki diğer devletler de Ermeni meselesine taraf olmanın çıkarlarına olacağına karar vermişlerdi. Bu bağlamda Patrik Nerses ile Londra arasındaki diyalog sürecine tekrar vurgu yapmakta yarar vardır. Bu çerçevede İngiliz hükümetinin Londra'da, Londra Ermeni Komitesi (Derneği)'nin kurulmasına izin verdiğini belirtmek gerekir. Derneğin kuruluşunda ve ardında yönetiminde yer alan Garabet Hagopian aynı zamanda İstanbul'da açılan Robert Kolejinin de kurucularındandı. Protestan Papaz ve rahiplerle birlikte Londra'daki propaganda ve aktiviteleri yürüten derneğin temel amaçlarından biri de İngiliz kamuoyunun ilgisini Ermeni sorunu üzerine çekmekti.⁶⁵

Patrik Nerses'den sonra Patrik seçilen Harutyun Vehabedian ile Horen Aşıkyan Osmanlıya yakınlıkları nedeniyle bu görevi uzun süre yürütememişlerdir. 1894'e gelindiğinde ise Patrikliğe İngiliz hükümeti ve Hınçak Partisine yakınlığı ile bilinen İzmirliyan seçilmiştir. İngiltere'nin İstanbul Büyükelçisi Philippe Curry, Patrik seçilmesinden sonra kendisini ziyaret eden İzmirliyan'ı çok sıcak bir şekilde kabul etmiştir. Bu görüşme sırasında İngiliz Büyükelçisi İzmirliyan'a, Ermenilerin harekete geçtiği takdirde, bütün imkanları ile İngiltere'nin Ermenileri destekleyeceğini vaat etmiştir.⁶⁶

1890'a gelindiğinde bir yandan Ruslar diğer yandan da Fransızlar ile İngilizler Ermeniler konusunda Osmanlı İmparatorluğu üzerinde baskılarını artırmışlardı. Ancak, 11 Mayıs 1895'te ise bir araya gelen Rus, Fransız ve İngiliz yetkilileri Ermeni meselesini birlikte kullanma konusunda anlaşıyorlardı. Bu uzlaşma Osmanlı İmparatorluğunun II. Wilhelm Prusya'sına yaklaştığı yıllarda ortaya çıkmıştı. Nitekim, Mayıs 1895'teki toplantının ardından Sultan Abdulhamid'e Ermenilerin yaşadıkları

⁶⁵ Derneğin faaliyete geçmesini takip eden 1886 yılında Ermeni meselesi üzerine 14 makale yayınlanırken bu sayı 1887'de 61'e ve 1890'da ise 122'e çıkmıştı, bkz., Zeidner, op. cit., s. 477; Davut Kılıç, "XIX: Asırda İngiltere'nin Orta Doğu Politikasının Osmanlı Ermenilerine Yansıması", Der.: İdris Bal-Mustafa Çufalı, **Dünden Bugüne...**, op. cit., s. 237.

⁶⁶ **Türkler-Ermeniler ve Avrupa**, Çev: Bayram Kodaman, Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yay:1, 1994, s. 38.

bölgelerde reformlar yapılmasını, bu reformları takiben Avrupalılardan oluşan bir komisyon kurulması ve bir Yüksek Komiser atanmasını kabul etmesi yönünde bir çağrı yapılmıştı. Ancak Sultan Abdulhamid, artan baskılara rağmen böyle bir komisyon kurulmasını ve bir Yüksek Komiser'in atanmasını reddetmiştir.⁶⁷

Sonuç olarak Ermeni Kilisesi de 1880'lerin başından itibaren Avrupalı devletlerin kendi lehlerine yaratılan Ermeni meselesine müdahale etmelerini sağlamaya çalışmış ve bunda kısmen başarılı da olunmuştu. Zira, bu devletler de İmparatorluğun zayıf karnı olan azınlıklar konusunda daha etkin bir politika içerisinde yer alarak, İmparatorluğu kendi lehlerine tavizler vermeye zorlamaktaydılar. Bu politikaya paralel olarak Ermeniler lehine Avrupa ve Amerikan şehirlerinde de gösteri ve eylemlerinin 1890'lardan sonra arttığını belirtmek gerekir. Dönemin yazılı basınında çıkan yazılarda Avrupa ve Amerikan kamuoyunun Ermeni sorununa angajmanı sağlanmaya çalışılmıştı. Aynı zamanda Osmanlı dışında yaşayan Ermenilerde düzenledikleri gösteri ve eylemlerle o ülkelerin kamuoyunu etkilemeye çalışmışlardı. Böylelikle Avrupa ülkelerinin yanı sıra Amerikan toplumu da uluslararasılaştırılan Ermeni meselesinin içine çekilmiştir. Zira, Amerikan kamuoyunda Washington'un Londra ile paralel bir politika benimsemesi yönünde güçlü bir eğilim vardı.⁶⁸

ZAYIFLAYAN İMPARATORLUK ve BELİRGİNLEŞEN SAFLAR

1774 tarihli Küçük Kaynarca Antlaşması ile Osmanlı Devleti sınırları içinde Hıristiyanlığın hamiliği ile ilgili bazı imtiyazlar elde etmiş olan Ruslar, daha sonra İranlıları yendikten sonra tekrar Osmanlı topraklarına yönelmiş Batı'da Yunan ayaklanmasına paralel olarak İmparatorluğun doğu sınırlarını işgal etmiş, bu savaşlar sonunda 1828 Türkmençayı Antlaşması ve 1829 tarihli Edirne Antlaşması ile Erivan'ın yanısıra Ecmiyazin Katolikosluğunu da topraklarına katmıştır. Böylelikle Rusya'nın dini bahane eden siyasi baskıları hem Osmanlı Devleti üzerinde hem de sınırları dışındaki Ermeniler üzerinde hissedilmeye başlamıştır. Rus siyaseti, aynı zamanda Osmanlı ve İran yönetimi altındaki Hıristiyan azınlıkları bağımsız bir yönetim kurma yönünde de etkilemiştir.⁶⁹ Öte yandan Rusların Ermeni Kilisesi ile olan ilişkisi, özellikle İran ile yapılan savaşlar sırasında ileri boyutlara varmış ve Katolikos Nerses yaklaşık 60 bin

⁶⁷ Roy Douglas, "Britain and the Armenian Question, 1894-7", *The Historical Journal*, Vol:19, No:1 (Mar., 1976), ss. 119-121

⁶⁸ *Ibid.*, s. 126

⁶⁹ R. H. Dekmenjian, "Soviet-Turkish Relations and Politics in the Armenian SSR", *Soviet Studies*, Vol: 19, Issue 4 (Apr., 1968), s. 510.

kişilik bir milis gücü ile Rus saflarında savaşa katılmıştır. Ecmiyazın Katolikosluğunun Rusya'ya bırakılması ile Rusya'nın Kilise aracılığıyla İmparatorluk sınırları içerisinde yaşayan Ermenileri etkilemesi daha kolay olmuştur. 1829 Antlaşması ile Yunanistan'ın bağımsızlığının da tanınması, Osmanlı İmparatorluğu ile büyük Avrupa güçlerinin ilişkilerini ciddi şekilde etkilemiştir. Bu durum Avrupalı güçlere İmparatorluğun zayıf kamını göstermiştir.⁷⁰

Nitekim, Ruslar Yunanistan meselesinden sonra Bulgarlar ve Ermenileri, İmparatorluğa karşı kullanma siyaseti gütmeye başlamakta gecikmediler. Rusya'nın iki ayaklı stratejisinde birinci ayağı batıda Ortodoks Slavlar oluştururken ikinci ayağını da, doğuda, Gregoryen Ermeniler oluşturmaktaydı. Rusya-İran savaşı esnasında Katolikos Nerses'in aldığı pozisyon, Ecmiyazın'ın Ruslarla askeri bir ittifaka ne kadar istekli olduğunu göstermiştir. Öte yandan 1844'ten itibaren ise İstanbul Ermeni Patrikhanesindeki ayinlerde Ecmiyazın Katolikosunun ruhani otoritesi kabul edilmiştir. Daha sonraki dönemlerde ise, Rusya'nın Osmanlı Ermenilerini safına çekme politikasında Ecmiyazın Kilisesi kilit bir rol oynadı. Bu durumu İngiltere'nin Erzurum Konsolosu J.G. Taylor, 1869 tarihindeki raporunda açıkça ortaya koymaktadır: "Benim bölgemde, Ermenilere Rusya lehine tavsiye ve dikkat çekici öğretiyi yapan Ermeni rahipleri Rusya'da Ecmiyazın'de bulunan Katolikos tarafından yönetildi ve bu bölgelerdeki Katolikosun piskoposları kendilerine bağlı daha cahil kitleleri -zengin ve fakir- aynı görüşe adapte etmek için tabi olarak yeterli temayüle sahiptirler".⁷¹

Rusya'nın Osmanlıya karşı sürdürdüğü iki ayaklı stratejiyi çıkarlarına zararlı bulan Avrupalı devletlerin Berlin'de Ermenilere mavi boncuk dağıtmaya kalkışmaları ise, Avrupa diplomasisini bilmeyen Ermeni topluluğu üzerinde yanlış tesirlere yol açmıştır. Berlin Kongresi'ne eski Patrik Hirimyan ile birlikte katılmış olan Nuryaz Çeraz, 1879 yılında yayınladığı bir broşürde, Kongrenin kararlarını şöyle değerlendirmekteydi:⁷²

"Berlin Kongresi... ilerde kuracağımız milli binanın (Ermeni Devleti'nin) temellerini de attı... Avrupa elimize silahları verdi; paslanmadan önce bu silahları kullanmalıyız... Berlin Kongresi ile bir altın madeni elde ettik, bu maden ocağını çalıştırmak ve altını çıkarmak bize düşer".

⁷⁰ Kocaoğlu, op. cit., s. 113.

⁷¹ Demirel, op. cit., s. 208.

⁷² **TC Kültür ve Turizm Bakanlığı**, "Ermeni Sorunu İddialar-Gerçekler", http://www.kultur.gov.tr/portal/tarih_tr.asp?belgeno=1602 (19.08.2003); [How The Armenian Issue Came About: The Role Of The Church](http://www.armeniansorunu.gen.tr/english/armenian_issue/role_of_church.html), http://www.armeniansorunu.gen.tr/english/armenian_issue/role_of_church.html

Bu dönemde İngiliz diplomasisin Patrik İzmirliyan'ı kullanma yönünde bir gayret içerisindeydi. Patrik İzmirliyan'a sürekli hediyeler ve iltifatlarda bulunan İngiliz elçileri, onu, İngiltere'nin Ermenilerin koruyuculuğuna inandırmayı başarmışlardır. Patrik, İngiliz elçilerinin kendi şahsına yaptığı iltifatları, İngiltere'nin Ermenilere olan desteğinin çarpıcı bir işareti olarak gördüğünden, Ermeni topluluğunu Osmanlı aleyhine politize etmeye çalışmıştır.⁷³ Buna rağmen taşrada yaşayan Ermenilerin siyasallaşması ve ayrılıkçı hareketler içerisine girmesi Rusların istediği ölçülerde gelişemedi.

Gene bu tarihlerde Ermenilerin yoğun yaşadığı bölgeleri ziyaret eden İngiliz Elçileri, İmparatorluğu, Berlin Antlaşması'nın yükümlülüklerini yerine getirmeye davet etmiştir. Soruna daha fazla taraf olmak isteyen İngiltere, Berlin Anlaşmasının ardından hazırlamış olduğu ıslahat tekliflerini Avrupalı devletlerin de görüşünü aldıktan sonra, İstanbul'a zorla kabul ettirmeye çalışmıştır. İngiltere'nin Osmanlı'dan yapmasını istediği ıslahatlar içerisinde Ermenilerin yerel mahkemelere ve yerel yönetimlere sahip olması, kolluk kuvvetleri bulundurma hakkı elde etmesi ve yerel özerkliğe sahip bir maliye örgütünün kurulması vardır. İngiltere'nin bu denli Ermenilere angaje olması, Ermenilerin İmparatorluk ile olan bağlarının zayıflamasına yol açarken, Balkanlarda sürekli toprak kaybeden İmparatorluk yöneticilerinin de Ermeni cemaatine bakışını olumsuz etkilemiştir.

1890'larda Avrupa güç dengesinde meydana gelen değişiklikler de Avrupalı devletlerin Ermeni meselesine bakışını etkilemiştir. Özellikle 1888'de İmparator II. Wilhelm, Bismarck'ın aksine, bir dünya politikası izlemeye başlaması ve Osmanlı ile yakın ilişkiler kurması bir yandan İngiltere, Fransa ve Rusya'nın yakınlaşmasına yol açarken diğer yandan bu ülkeleri Ermeniler üzerinde ortak politikalar üretmeye itti. Almanya ve Osmanlı İmparatorluğu arasındaki ilişkinin Bağdat demiryolu projesi ile stratejik boyutlara ulaşması, İngiltere ile Rusya'yı, Osmanlı İmparatorluğunun paylaşılması ya da zayıflatılması konusunda uzlaşmaya itti. İngiltere, 1904 yılında Fransızlarla uzlaştıktan kısa bir süre sonra, Ruslarla başta İran olmak üzere Asya ve Uzakdoğu'daki sorunlarını 1907 yılında çözmüştü. Üçlü ardından da Osmanlı İmparatorluğunun geleceği ile ilgili planlarını hayata geçirmeye başladılar. Bu planın bir parçası da Osmanlı toprakları üzerinde yaşayan Hıristiyan unsurların İmparatorluk ile olan bağlarının zayıflatılmasıydı. Ancak tüm bu planlarda asıl amaç Hıristiyan unsurlara bağımsız bir Devlet kurmaktan ziyade Osmanlı'nın kendi

⁷³ Kraliçe Viktorya'nın tahta çıkışını kutlamayı bir gelenek haline getiren İngiliz Elçilikleri, 1995 yılındaki kutlamaya İzmirliyan'ı davet etmiş ve bu davet sırasında Elçi Lady Curry, İzmirliyan'ın sağında oturmuş ve orada davetli bulunan Osmanlı Nazırları ve sarayın yüksek rütbeli memurlarının huzurunda ona bizzat çay servisi yapmıştır, bkz., **Türkler-Ermeniler ve Avrupa**, op. cit., s. 39.

ekonomik ve güvenlik çıkarları çerçevesinde paylaşılması ya da zayıflatılmasıydı.⁷⁴

I. Dünya Savaşına doğru İngiltere ve Rusya, Ermeniler lehine ıslahat gerçekleştirmek için Osmanlı İmparatorluğu üzerindeki baskılarını artırmıştır. Osmanlıyı ıslahata zorlamak için tutumlarını sertleştiren bu iki devlet Ermeniler konusunda birlikte hareket etmeye dikkat etmişlerdir. Ancak, asıl amaçları Ermenilerden ziyade, Avrupa’da çıkabilecek bir savaşta Almanya ile yakınlaşan Osmanlıyı içten çökertmek ya da zayıflamaktı. Avusturya ile Sırbistan’ın Hersek konusundaki ihtilafı ve Balkanlar üzerinde Rus-Avusturya gerginliğinin yaşandığı 1913-1914 yıllarında, Ruslar ve İngilizler, Ermeni ıslahatını tekrar dile getirmiş ve bu konuda İmparatorluğu geniş bir reform taslağını kabule razı etmişlerdi. Üzerinde uzlaşmaya varılan ıslahat planında, Doğu Anadolu’nun doğrudan dışarıdan atanan ve gerektiğinde askeri birimleri de emri altına alabilme yetkisine sahip iki müfettiş tarafından ıslahatı öngörülmekteydi. Ancak, Antlaşma, 1914 Haziranında Avusturya-Macaristan veliahdının Sırbistan’da öldürülmesini takiben başlayan Birinci Dünya Savaşı ile kağıt üzerinde kalmıştır.⁷⁵

BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI YILLARINDA İNGİLİZ-RUS ÇIKARLARININ KISKACINDA ERMENİLERİN İMPARATORLUK İLE İLİŞKİLERİ

I. Dünya Savaşı karşısında Osmanlı İmparatorluğu tarafsızlığını ilan etmekle beraber, böyle bir savaşın dışında kalması oldukça zordu. Bu durumun farkında olan Ermeniler Osmanlı Devleti’nin Rusya’ya karşı savaşa girmesi durumunda kendi tutumlarını tespit etmek üzere, Galata’daki Ermeni okulunda, Piskopos Kapriel Cevahirciyan’ın başkanlığında Taşnak, Hınçak, Veregajmıyal Hınçak (Hınçaklardan ayrılan grup) ve Ramgover

⁷⁴ 1918’de Osmanlı’nın Orta Doğu’dan çekilmesinin ardından Lübnan üzerindeki askeri ve siyasi baskısını artıran Fransa, Lübnan’ı Suriye’den ayırarak bu ülkeyi himayesi altına aldı. Fransızlar ilk etapta, Fransiskanlar ve Cizvitler aracılığı ile Katolikliği benimseyen Arap Marunilere, Lübnan Devleti’nin kontrolünü bırakmışlar; ancak Fransa’nın desteğiyle oluşturulan Lübnan devleti, yalnızca Hıristiyanların yaşadığı bölgeleri kapsamıyor kurulan büyük Lübnan ile Maruni nüfus da azınlığa düşürülmüştür. Nitekim dağ bölgesinde yoğun olarak bulunan Maruni nüfusa Beyrut, Trablus, Bekaa, Sur, Trablusşam bölgelerinin eklenmesi ile oluşturulan “Büyük Lübnan Devleti”n de Maruniler azınlığa düşmüştür. Bu genişleme otuz bini ermeni olmak üzere sayıları yüz elli beş bini bulan Hıristiyan’ı bölgeye dahil ederken, bir milyonun üzerindeki Sünni ve Şii nüfusu ile, kırk dört bin Durziyi de bölge sınırları içine aldı. Bu durum nüfus açısından Marunileri çoğunluktan azınlığa düşüren bir durum oluşturmuş; diğer bir deyişle Maruniler iktidarda kalabilmek için sürekli Fransa’nın desteğine ihtiyaç duymak zorunda bırakılmışlardır, bkz., Tayyar Arı, **Geçmişten Günümüze Orta Doğu: Siyaset, Savaş ve Diplomasi**, İstanbul: Alfa Yay., 2004, ss. 163-165

⁷⁵ Öke, op. cit., s. 101.

temsilcilerinin katıldığı bir toplantı düzenlediler. Toplantının ardından alınan ortak kararlarda bir savaş çıkarsa Ermenilerin vatandaşı oldukları Osmanlı Hükümetine sadık kalacakları öne çıkmaktaydı.⁷⁶ Aynı tarihlerde alınan seferberlik kararı ile Ermeniler merkezi ordu yapısı içerisinde askere alındılar. Aynı dönemde Çarlık topraklarında Rus güçlerinin ve Ecmiyazin Katolikosunun desteğiyle binlerce Rus Ermenisi de Çarlık güçlerinin saflarına katılmıştı. Ekim ayında Osmanlı'nın Almanya'nın yanında doğrudan savaşa girmesi ile birlikte, Kafkas Ermeni güçlerinin de içinde yer aldığı Rus birlikleri Osmanlı içlerine doğru büyük bir taarruz başlatmışlardı. Savaşın ilerleyen aylarında İmparatorluk askerleri ve düzensiz birliklerin Rus güçlerine karşı mücadelesi aynı zamanda bölgedeki Hıristiyan ve Müslüman toplulukların birbiri ile savaşmasına yol açmıştı. İmparatorluğun doğu sınırlarının Osmanlı ordusu ve Hamidiye Alayları ile Rus güçleri ve onları destekleyen Ermeni Komiteleri arasındaki çatışmalara sahne olduğu bir dönemde İttihat ve Terakki yönetimi Ermeni sorununa bir çözüm bulmak için çeşitli planlar yapmış; fakat, olayların durulacağını umarak kesin bir tedbir almaktan kaçınmıştır. Patrikle görüşen Enver Paşa, Patrikten kendi cemaatine barış nasihatinde bulunmasını istemişti.⁷⁷ Savaşın ilerleyen aylarında Hükümet, 24 Nisan 1915'te ilgili vilayet ve mutasarrıflıklara bir genelge yollayarak, Ermeni komitelerinin merkez ve şubelerinin kapatılmalarını, evrakına el konulmasına ve liderlerinin tutuklanmasını emretmiştir. Bunu takiben İstanbul Patrikliğinin tüm yetkileri elinden alınmış, Akdamar ve Sis Katolikoslukları kapatılmış, ayrıca Patrik'e bahşedilen tüm ayrıcalıklar da kaldırılmıştır.⁷⁸ Bu kararı, 27 Mayıs'ta Tehcir Kanunu olarak bilinen ve İmparatorluk sınırları içerisinde yaşayan Ermenilerin Fırat nehri vadisine, Urfa ve Süleymaniye yakınlarına göç ettirilmesini karara bağlayan yasa takip etmiştir. 1915 yılının Mayıs ayında başlayan Tehcir'e 15 Mart 1916'ta Talat Paşa'nın imzası ile son verilmiştir. Anılan telgrafla özetle; "Hiçbir sebep ve vesile ile Ermenilerin yerlerinin değiştirilmemesi istenmiştir".⁷⁹ Ancak, 1915'ten Mart 1916'ya kadar geçen sürede Tehcir kararının uygulanması sırasında Anadolu topraklarında yaşanan olaylar, yüzyıllardır birlikte yaşayan Türk ve Ermenilerin birlikteliğine de son vermiştir.

Sonuç olarak 1800'lerin birinci yarısında itibaren başlayan ve ikinci yarısından itibaren uluslararası bir sorun haline gelen Ermeni meselesi,

⁷⁶ Hamza Bektaş, **Ermeni Soykırım İddiaları ve Gerçekler**, Uludağ Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Uygulama Araştırma Merkezi, No:5, Bursa: 2001, s. 74.

⁷⁷ Öke., op. cit., s. 144.

⁷⁸ Ibid., ss. 144-145.

⁷⁹ Diğer yandan Ermenilerin geri dönmelerine izin veren kararın 22 Ekim 1918'de bazı il ve ilçelere gönderilmesi ile Ermenilere eski yerlerine dönüş hakkı da tanınmış oluyordu, bkz., **Arşiv Belgeleri**, <http://www.ermenisorunu.gen.tr/turkce/arsiv/011.html>, (10.10.2003)

Teheir kararı ve uygulaması ile yeni bir safhaya kaymıştır. Öte yandan Anadolu'dan Orta Doğu ve Avrupa'ya yayılan Ermenilerden geri kalanların da, Rus güçleri ile birlikte Kafkasya'ya gitmeleri sonucu, Anadolu'daki Ermeni varlığı da Kafkasya ağırlıklı bir coğrafyaya taşınmış olmaktadır. Bu noktada Bolşevik Devrimi ve bunun Ermenilere etkisine kısaca değinmekte yarar vardır. Rusya'daki rejim değişikliğinin önemi, Avrupalı güçlerin Ermeni topluluğuna bakışı açısından oldukça önemli bazı bilgilerin deşifre edilmesinde öne çıkmaktadır. Bilindiği üzere 8 (1917) Kasım günü yeni Sovyet hükümeti şartsız barış teklifini açıklamasından sonra, 24 Kasım günü Çarlık Rusya'sı ile müttefikleri arasında yapılan gizli anlaşmaların tümünü yayınlamıştır.⁸⁰ Yayımlanan gizli anlaşmaların hiç birinde taraflar bağımsız bir Ermeni devletine yer vermedikleri gibi, Anadolu dahil tüm Osmanlı topraklarını kendi aralarında paylaşırma yoluna gittikleri görülmüştür. Bu da gösteriyordu ki, yıllardır Ermenileri kendi çıkarlarına göre kullanan Rus, Fransız ve İngilizlerin gerçekte bağımsız bir Ermeni devleti istemedikleri ve savaş sonunda da böyle bir devletin ortaya çıkmayacağıydı.⁸¹ Bu bağlamda Osmanlı İmparatorluğunu Ermeniler lehine ıslahatlar yapmaya zorlayan dönemin büyük güçlerinin I. Dünya Savaşı sonrası bağımsız bir Ermeni devleti yaratma gibi bir politikaları bulunmamaktaydı. Zira, bu devletlerin Sevr Anlaşması ile bunu telafi etme gayreti de, bölgede Ermeni nüfusu bulunmadığından gerçekçi bir yaklaşım değildi. Zira, bu noktada da Fransız ve İngiliz politikasının bağımsız bir Ermenistan kurma yönünde olmadığı ileri sürülebilir. Nitekim, 1917 Ekim devrimini takiben Rus askerlerinin Kafkasya'nın bir kısmından çekilmesi ile 28 Mayıs 1918 tarihinde Erivan merkezli bir Ermenistan Devleti kurulmuştur. Öte yandan Almanların ardından Osmanlı İmparatorluğu da 30 Ekim 1918'de İngiliz temsilciler ile koşulsuz teslim anlaşmasını imzalamıştı. Mondros Mütarekesinin ardından Savaş sonrası düzenin ele alındığı Paris Barış Konferansına Ermeniler de Averis Aharonian Başkanlığında bir komite ile katılmıştır. Ancak, Ermeni delegelerin önünde Fransa Dışişleri Bakanı, Ermenilerinde hak iddia ettiği topraklar üzerinde Fransa'nın tarihi hakları olduğunu dile getirmekten çekinmemiştir. Daha sonraki süreçlerde ABD Başkanı Wilson'un da çabalarıyla Sevr Anlaşması'nda Ermeniler lehine önemli kararlar alınmasına karşın, Erivan merkezli Ermenistan Devleti, ilki 29 Kasım 1920 ikinci ise 2 Nisan 1921 günü Kızıldordu birliklerinin işgaline uğrayarak tarih sahnesindeki yerine almıştır.⁸² Eylül 1921'de Stalin, Türkiye ile Kars Anlaşması'nın imzalanmasının ardından yaptığı açıklamada, "sonunda

⁸⁰ Hasan Tatlı, "Bolşevik İhtilali'nden Lozan Barış Konferansı'na Türk-Ermeni İlişkileri", Der. İdris Bal-Mustafa Çufalı, **Dünden Bugüne**, op. cit., ss. 515-516.

⁸¹ Richard G. Hovannisian, "The Allies and Armenia, 1915-1918", **Journal of Contemporary History**, Vol:3, No:1 (Jan., 1968), ss. 159-160.

⁸² Ibid., ss. 167-168.

Ermeni meselesi kesinkes bir çözüme kavuşturulmuştur” beyanında bulunmuştu.⁸³ Diğer bir deyişle 1774’ten itibaren Ermenilerin hamiliğine soyunan Ruslar, Ermeniler tarafından kurulan bağımsız bir Ermeni Devletini ortadan kaldırmakla kalmayıp, modern Ermeni siyasi oluşumuna da büyük bir darbe vurmuşlardı. Nitekim bu gelişmelere paralel olarak Avrupalı devletlerin Lozan’da Ermeni kelimesini bile kullanmamaya büyük bir itina göstermiş olmaları Avrupalı devletlerin Ermeni sorunundaki sorumluluklarını daha da içinden çıkılmaz bir hale sokmuştur.

SONUÇ

1800’lerin ikinci yarısından itibaren ulusal ve uluslararası sistemde yaşanan gelişmeler Türk-Ermeni ilişkilerini derinden etkilemiştir. Bu dönemde Ermeni sorununun ortaya çıkmasında, askeri anlamda zayıflayan ve Avrupa güç dengesinde zayıf duruma düşen İmparatorluğun, kendisine dayatılan ıslahat planlarını kabul etmesi; ancak, bu durumun zamanla gayrimüslimlerin muhtariyet taleplerine zemin hazırlamasının engellenememesi önemli bir rol oynamıştır. Bu bağlamda İmparatorluğu kurtarmak adına Tanzimat ile başlayan idari ve siyasi reform hareketleri, aynı zamanda gayrimüslimlere Avrupalı devletlerle daha sıkı bir ilişkiye geçme olanağı verirken, bu durum aynı zamanda dönemin büyük güçlerine, dışarıdan İmparatorluğunun içişlerine müdahale imkanı vermiştir.

Öte yandan, Avrupa’da Napolyon Savaşlarından sonra etkisini artıran milliyetçilik akımlarının Türk-Ermeni ilişkilerine etkisini gözardı etmemek gerekir. Burada iki öğeye dikkat çekmek gerekir. Avrupa başkentlerinde eğitim gören Ermeni gençlerinin ya da misyonerlik faaliyetleri sonucu etnik bir milliyetçilik duygusu kazanan Ermenilerin politizasyon sürecinin gene Avrupa’daki etnik milliyetçilik akımından etkilenen İttihat ve Terakki’nin Osmanlı bürokrasisinde güç kazandığı bir döneme rastlaması Türk-Ermeni ilişkilerinin bozulmasında dikkate alınması gereken bir olgudur. Zira, bu süreç aynı zamanda Balkanlardaki Hıristiyan unsurların Avrupalıların desteği sonucu İmparatorluk ile yollarını ayırdıkları bir tarihe rastlamıştır. Tüm bunlara bir de dönemin büyük güçlerinin İmparatorluk sınırları üzerinde bazı imtiyazlar ve koşullar elverirse toprak kazanma isteği eklenince, Türk-Ermeni ilişkilerin bozulması da kaçınılmaz olmuştur. Ancak netice itibarıyla geçmişin bir muhasebesi yapıldığında, dönemin İngiliz, Rus ve Fransız devlet adamlarının Ermenileri kendi stratejik çıkarlarına hizmet edecek birer öge olarak gördükleri görülmektedir. Bu çıkarılamayı, Osmanlı İmparatorluğunun paylaşılmasına dönük I. Dünya Savaşı öncesi ve savaş yıllarında yapılan gizli anlaşmaların hiç birinde bir

⁸³ Dekmenjian, op. cit., s. 511.

Ermeni devletine yer verilmemiş olmasından çıkarmaktayız. Taraflar arasında yapılan gizli anlaşmalarda bağımsız bir Ermeni devleti öngörülmediği gibi, savaş sonrası dönemde Kafkasya’da kurulan Ermeni Devleti’nin de Ruslar tarafından ortadan kaldırıldığı bilinmektedir.

Dolayısıyla bir Ermeni Sorunu kavramını kullanırken, sorunun tarihsel olarak ortaya çıkışını tüm yanları ile ortaya koymak gerekirdi. Bu, ileriye dönük bir projeksiyon kurmak için de gereklidir. Tüm bu bilgiler ışığında 1991 yılında bağımsızlığını kazanan Ermenistan Cumhuriyeti ile Türkiye arasındaki ilişkilerin geleceğine dönük olarak bazı projeksiyonlarda bulunmak gerekir. Ermeni kimliğinin oluşumunda olsun, Ermeni sorunun oluşumunda olsun karakteristik olarak tarafların dış faktörlerden olabildiğince güçlü bir şekilde etkilendiği görülmektedir. Zira, bağımsız Ermenistan Devleti’nin de Türkiye ile ilişkilerinde iç dinamiklerden ziyade dış dinamiklerin etkisinde kaldığını belirtmekte yarar vardır. Özellikle bölge üzerinden global ve bölgesel çıkarların hesabını yapan devletlerin yönlendirdiği Ermeni diasporasının etkisi, Ermenistan’ın Türkiye ile ilişkilerde olumsuz bir şekilde kendisini hissettirmektedir. Oysa ki, diaspora da yaşayan Ermenilerin gündemi ile Ermenistan’da yaşayan Ermenilerin gündemi oldukça farklıdır. Yalnızca yaşam koşulları dikkate alındığında bile iki grubun yaşam koşulları arasında bir karşılaştırma yapmanın mümkün olmadığı görülmektedir. Sağlık, eğitim ve diğer güvenceler konusunda Fransa, Amerika veya Avrupa’nın herhangi bir ülkesinde yaşayan Ermeniler ile Ermenistan’daki Ermenilerin aynı koşullara sahip olmadığını ifade etmek gerekir. Diasporanın yanısıra Türk-Ermeni ilişkilerinde dikkati çeken bir diğer olguda ilişkilerin gelişmesini engelleyen bazı devletlerin bölgedeki politik, güvenlik ve ekonomik çıkarlarının varlığıdır. Nitekim Rusya, ABD, Fransa ve diğer Avrupa devletlerinin Türk-Ermeni ilişkilerini açık bir şekilde etkiledikleri son Türk-Ermeni ilişkilerine bakıldığında tekrar görülmüştür. Dolayısıyla dış müdahaleler azaldıkça iki ülkenin rasyonel çıkarları çerçevesinde ilişkileri geliştirme potansiyelinin artacağı öngörülmektedir.

Diğer bir deyişle, Ermenilerin devletleşme sürecinde ortaya çıkan en büyük problemlerden biri Ermenistan’ın bağımsız bir devlet olarak kendi ayakları üzerinde durabileceği üzerine yapılan tartışmalardır. Kısaca, Ermenistan kendi hayati çıkarlarını tanımlayabilen, bunlar doğrultusunda hareket eden, egemen ve bağımsız bir devlet olarak stratejik ve siyasal olarak ayakta kalabilir mi, yoksa ayakta kalabilmesinin koşulu, diasporadaki Ermenilere ve bir başka devlete bağımlı olması mıdır. Dolayısıyla asıl tartışma Ermenistan’ın çıkar alanlarının nerede somutlaştığı üzerinde, hem Ermenistan’da hem de Ermenistan dışında yaşayan Ermeniler arasında çok ciddi farklılıklar olmasıdır. Ermenistan’ın milli menfaatlerinin Türkiye ile iyi ilişkiler kurmasından geçtiğini belirten bir çok yazar, Ermenistan dış politikasının dışarıdan güdümlü olmaması gerektiğini vurgulamaları

önemlidir. Zira yapılan çalışmada da görüldüğü gibi, bağımsız Ermenistan Cumhuriyet, global ve bölgesel güçlerin etkisinde kalmadan Türkiye ile ilişkilerini geliştirmesi daha kolay olacaktır. Ermenilerin bu kısır döngüyü aşabilmeleri Ermeni yazar Liberidian'ın da işaret ettiği gibi, Ermenistan'ın milli menfaatleri çerçevesinde politika üreten devlet adamlarının uzlaşmacı politikalarını desteklemeleri ile mümkün olacaktır. Sonuç olarak Türkiye ve Ermenistan ilişkilerinin gelişmesi de, iki ulusun birlikte yaşadığı tarihsel deneyimler çerçevesinde dışarıdan müdahalelerden ziyade tarafların rasyonel çıkar algılamaları sonucu olacağı pozisyonlar ve uygulayacağı politikalar çerçevesinde belirlenirse, ilişkilerin mücadeleden işbirliği zeminine kayması kaçınılmaz gibi görünmektedir.

KAYNAKÇA

- ARI, Tayyar (2004), Geçmişten Günümüze Orta Doğu: Siyaset, Savaş ve Diplomasi, İstanbul: Alfa Yay.
- ARMAOĞLU, Fahir (1994), Filistin Meselesi ve Arap-İsrail Savaşları, Ankara: İş Bankası Kültür Yayınları.
- ARTINIAN, Vartan, The Armenian Constitutional System in the Ottoman Empire 1839-1863, İstanbul:yy.
- BAYNES, Norman H. (Oct., 1910), "Rome and Armenia in the Fourth Century", The English Historical Review, 25/100: 625-643
- BAYZAN, Ali R. (2003), "Protestan Misyoner Örgütlerin Türkiye Operasyonu", http://www.stradigma.com/turkce/nisan2003/makale_11.html (15.06.2003).
- BEKTAŞ, Hamza (2001), Ermeni Soykırım İddiaları ve Gerçekler, Bursa: Uludağ Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Uygulama Araştırma Merkezi.
- BRAUDE, Benjamin (2000), "Millet Sisteminin İlginç Tarihi", GÜZEL, Hasan C. (ed.) Osmanlı'dan Günümüze Ermeni Sorunu, Ankara: Yeni Türkiye Yay.
- CAN, Mehmet (1993), Orta Doğu'da Amerikan Politikası, İstanbul: Bayrak Yay.
- COHCE, Salim (2003), "Osmanlı Ermeni Toplumunda Siyasallaşma Çabaları", Ermeni Araştırmaları, 2/8: 37-67.
- COHNMAN, Werner J. (1944), "Religion and Nationality", The American Journal of Sociology, 49/6: 524-529.
- CHARANİS, Peter (1961), "The Transfer of Population as a Policy in the Byzantine Empire", 3/2: 140-154.

- ÇAŞIN, H. Mesut (1995), “Ermenistan Silahlı Kuvvetleri”, Avrasya Dosyası, 2/4.
- DEKMENJIAN, R. H (1968), “Soviet-Turkish Relations and Politics in the Armenian SSR”, Soviet Studies, 19/4: 510-525.
- DEMİREL, Muammer (2003), “Rusya’nın Ermeni Meselesine Etkisi”, BAL, İdris/ÇUFALI, Mustafa (eds.), Dünden Bugüne Türk Ermeni İlişkiler, Ankara: Nobel Yay.
- DOMİNİAN, Leon (1915), “The Peoples of Northern and Central Asiatic Turkey”, Bulletin of the American Geographical Society, 47/11
- DOUGLAS, Roy (1976), “Britain and the Armenian Question, 1894-7”, The Historical Journal, 19/1: 119-121.
- GÖKTEPE, Cihat/KIZILKAYA, Oktay, “Ermenilerde Kilise-Milliyetçilik İlişkisi ve Tehcir Kanunu”, BAL, İdris/ÇUFALI, Mustafa (eds.), Dünden Bugüne Türk Ermeni İlişkiler, Ankara: Nobel Yay.
- GÖYÜNÇ, Nejat (2003), “Osmanlı Devletinde Ermeniler”, Bilim ve Aklın Aydınlığında Eğitim Dergisi, 38/4: <http://yayim.meb.gov.tr/yayimler/sayi38/goyunc.htm>, (18.08.2003).
- GÜRÜN, Kamuran (1985), Ermeni Dosyası, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay, 1985.
- HERODOTUS, The History of Herodotus, George Rawlinson (tans.) <http://classics.mit.edu/Herodotus/history.html>, (11.08.2003).
- HOVANNISIAN, Richard G. (1968), “The Allies and Armenia, 1915-1918”, Journal of Contemporary History, 3/1: 145-168.
- İLTER, Erdal (2002), “‘Ermenistan’ Adı, Ermenilerin Menşei ve Bazı Ermeni İddiaları Üzerine”, Ermeni Araştırmaları, Sayı: 6 (Yaz-2002).
- İLTER, Erdal, “Ermeni Kilisesi ve Terör” <http://yayim.meb.gov.tr/yayimler/sayi38/ilter-1.htm> (13.07.2003)
- İRTEM, Süleyman K. (1999), Şark Meselesi: Osmanlı’nın Sömürgeleşme Tarihi, (İstanbul: Temel Yay.)
- KACAOĞLU, Mehmet (1995/96), “Millet-i Sadıka’dan Ermeni Mezalimine Niçin Gelindi”, Avrasya Dosyası, 2/4: 109-121.
- KALAFAT, Yaşar/SEZGİN, Mahmut M. (2003), “Ermeni Kültür Stratejisi ve Albanlar Meselesi” http://www.eraren.org/tur/makale/ykalafatmsezgin.htm#_ednref3 (09.08.2003).
- KANTARCI, Şenol (2003), “Ermeni Lobisi: ABD’de Ermeni Diasporası’nın Oluşması ve Lobi Faaliyetleri”, Ermeni Araştırmaları Enstitüsü,

<http://www.eraren.org/tur/dergi-makale-senol%20kantarci.htm>
(17.08.2003).

- KANTARCI, Şenol (2002), “Tarihi Boyutuyla Ermeni Sorunu: Başlangıçtan Lozan’a”, Ermeni Sorunu el Kitabı, KANTARCI, Şenol, KASIM, Kamer ve diğerleri (Haz.), Ankara: TEİMK/ASAM Yay.: 1-46.
- KILIÇ, Davut (2000), Osmanlı İdaresinde Ermeniler Arasındaki Dini ve Siyasi Mücadeleler, Ankara: ASAM Yay.
- KING, L.W. / THOMPSON, R.C. (2003), The Behistun Inscription, <http://www.tacentral.com/echmiadzin/behistun.htm>, (19.06.2003).
- ÖKE, Kemal M. (1986), Ermeni Meselesi, İstanbul: Aydınlar Ocağı Yay.
- POEBEL, Arno (1938), “Chronology of Darius’ First Year of Reign”, The American Journal of Semitic Languages and Literatures, 55/2: 142-165.
- SARKISS, Harry J. (1937), “The Armenian Renaissance, 1500-1863”, The Journal of Modern History, 9/4: 433-448
- ŞAFAK, Ali (2003), “Der-İ Saadet Ermeni Patriğinin Suret-İ İntihabına Dair Nizamname Hükümleri ve Hukuki Açından Kısa Bir Değerlendirme”, BAL, İdris/ÇUFALI, Mustafa (eds.), Dünden Bugüne Türk Ermeni İlişkiler, Ankara: Nobel Yay.: 110-137
- TATLI, Hasan, “Bolşevik İhtilali’nden Lozan Barış Konferansı’na Türk-Ermeni İlişkileri”, BAL, İdris/ÇUFALI, Mustafa (eds.), Dünden Bugüne Türk Ermeni İlişkiler, Ankara: Nobel Yay.
- TERNON, Yves (1993), Ermeni Tabusu, (çev.: E. Oğuz), İstanbul: Belge Yay.
- URAS, Esat (1987), Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi, İstanbul: Belge Yay.
- UZUN, Turgay (2003), “Osmanlı Devleti’nde Toplumsal Yapı ve Ayrılkçı Ermeni Hareketinin Doğuşu”, BAL, İdris/ÇUFALI, Mustafa (eds.), Dünden Bugüne Türk Ermeni İlişkiler, Ankara: Nobel Yay.: 191-204.
- ZEİDNER, F. Robert (1976), “Britain and the Launching of the Armenian Question”, International Journal of Middle East Studies, 7/4: 465-483

DİĞER KAYNAKLAR

- Ancient History Sourcebook (2003), Xenophon: Anabasis, or March Up Country, <http://www.fordham.edu/halsall/ancient/xenophon-anabasis.html> (04.07.2003).
- Armenian Information Center, <http://mywebpages.comcast.net/ahahamyan/infocenter.htm> (09.08.2003).
- Arşiv Belgeleri, <http://www.ermenisorunu.gen.tr/turkce/arsiv/011.html> (21.09.2003)
- How The Armenian Issue Came About: The Role Of The Church, http://www.ermenisorunu.gen.tr/english/armenian_issue/role_of_church.html
- İstanbul, 22 Şubat 2001 ("Lraper" Kilise Bülteni)
http://www.oia.net/news/articles/2001_02_22_News_10_47_25.html (02.07.2003).
- Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yay (1994/1), Türkler-Ermeniler ve Avrupa, (cev.:Bayram Kodaman)
- TC Kültür ve Turizm Bakanlığı, "Ermeni Sorunu İddialar-Gerçekler", http://www.kultur.gov.tr/portal/tarih_tr.asp?belgeno=1602 (19.08.2003)
- Türk-Ermeni İlişkileri Araştırma Merkezi, Ermeni Meselesinin Dünü-Bugünü, (21 Şubat 2002), <http://www.satemer.sakarya.edu.tr/dunbugun.html> (14.07.2003).
<http://armenians.virtualave.net/es2.asp> (11.08.2003); Öke., op.cit., s.98.
<http://dunyadinleri.com/mazdaizm.html> (08.05.2003).
<http://www.agos.com.tr/tr/arshiv/lusavoric/lusavoric.htm> (03.12.2004)
<http://www.agos.com.tr/tr/arshiv/lusavoric/lusavoric3r.htm> (07.08.2004).
<http://www.agos.com.tr/tr/arshiv/lusavoric/lusavoric3t.htm> (07.08.2004).
<http://www.armenianhistory.info/christianity.htm>(17.08.2003).
<http://www.bolsohays.com/haberac.asp?referans=1165> (08.07.2003).
<http://www.cia.gov/cia/publications/factbook/geos/am.html> (01.12.2004)
<http://www.ermenisorunu.gen.tr/turkce/ozet/isyan.html>
<http://www.geocities.com/islammedeniyetitarihi/islam tarihi/islamoncesidunya.htm> (13.07.2003).
<http://www.virtualani.freemove.co.uk/> (22.06.2003).